

Ա Շ Խ Ա Ր Հ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՕՐԱԴԻՐ:

№ 3:

ՀԻՆԴԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ:

ՄԱՐՏ:

Quod possum facio, faciant meliora potentes.

Ինչ կարող եմ կատարումեմ, թող կատարէ առաւել լաւ ով կարող է:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ:

Երես:

- 1 Յիւրիխի Համալսարան, Գրիգոր ԱՐԾՐՈՒՆԻ 67
- 2 Երազ (բանաստեղծութիւն), Գ. Բ. 71
- 3 Մի արծաթամոլ բարունապետի յիշատակին, Յ. Բ. 72
- 4 Մովսէս Խորենացու Հայկական Պատմութիւն, Առաջարան, Ս. ՍՏԵՓԱՆԷ 73
- 5 Հայկական Քնարի առիթով, Գր. ԱՐԾՐՈՒՆԻ 85
- 6 Պիտի սովորենք կեանքի և ոչ ուսումնարանի համար, Իշխան ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ 91
- 7 Նամակ դէպի խմբագրող, Մարտիրոս ՇԱՀՐԻԱՐՅԻ 94
- 8 Տեսութիւն քերականութեան Ս. Պալասանեան, Մարտիրոս ՇԱՀՐԻԱՐՅԻ 95
- 9 Մեր Ներքին Գործեր (յո՛ւ հայեացք բարի և չար գործերի վերա: „Մեղ. Հ-ի“ լրագիր և պ. Սիմէօնեան: „Արարատում“ հաստարակված կանոն: Ծխական ուսուցիչների ընտրութեան մասին նորէն և բժ. Տէրգրիգորեան: Հավաքարում օրիորդական ուսումնարան: Գր. Արծրունու հաղորդած տեղեկութիւններ, Գառու-Փաշաի կենսադրութիւն, Կ. Պօլսի Հայերի թիւ վարորդի զրբից: Պրօֆէսոր Սօլօվեովի խօսքեր Հայերի մա-

(Դարձրու վերջին երեսը):

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս:

1869.

— Հայ — Օրիորդն աշակերտունիներն յանձնել յանկացողը թող բարեհաճ զեպի կառավարիչ-տեսուչ տ. Ստեփանէն:

Ուսումնարանում ուսանելի առարկաներն են. հայկական, ռուսական և ֆրանսիական լեզուներ, կրօն, հայկական պատմութիւն, հայկական և ռուսական վայելչագրութիւն, աշխարհագրութիւն, թւարանութիւն, աղբային և եկեղեցական երգեցողութիւն, նկարչութիւն, ձեռագործ, մուշկա, պար և մարմնավարժութիւն:

Վերակացուններն են օրիորդ Նունէ Լուիսէլլքեան և տիկին Փէրրօնիա Տէրյովնանիսեան:

Ամեն աշակերտունին ամիսը 3 մանէթ պիտի վճարէ առաջուց:

Ուսումնարանի աշակերտունիներն միաձև հաղուստ ունին:

Աշակերտունիներն չարաթ երեկոներ Կոյսերի եկեղեցի պիտի զման, իսկ կէրակէ առաւօտներ, Աւետարանի ընթերցանութենից յետ Ուսումնարանում, Մոզնու եկեղեցի պիտի գնան պատարագին:

„Հայկական Աշխարհ“ օրագրի տարեկան գինը 5 մանէթ է, որը պիտի կանխիկ վճարվի: Տարին 3 նշանաւոր նամակներ ուղարկողը օրագիրս նվիրաբար կտանա: Յօդված կամ նամակ ուղարկողներից կանգրվի պարզ և որոշ գրելու, եթէ ոչ — գրվածը կարօղ է անտիպ մնալ: Յանկացողների համար սեփական յօդվածը առանձին տետրակով ևս կտպվի:

Թիֆլիսում «Հայկական Աշխարհին» ստորագրովել կարելի է նոյն ինքն խմբագրատանը կամ Ա. Էնֆիաճեանի գրավաճառանոցում:

Օտարաքաղաքացիները թող բարեհաճեն ուղղակի գէպի խմբագրողը դառնալ այս հասցեով. Степану Степане. Въ Тифлисе. Въ Редакцію армянскаго журнала «Армянскій Мир».

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ:

Աղուլիս, Ռուս. դաս. Հայ-Երևո. Ձեր յօդվածը „Узнай самого себя или гибни“, որի մասին գրել էիք թէ պ. Արծրունու „Գրականութիւն չկայ“ յօդվածի պարզօղ գրութիւն է, անբաղդաբար ամենևին ոչինչ չկարօղացանք տպել խմբագրութենից բոլորովին անկախ պատճառով:

Պէտէրբուրգ, Կար. Եղեան, չնորհակալութեամբ ընդունեցինք Ձեր ուղարկած „Հայկական Աշխարհի“ ստորագրողների փողը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ա Շ Խ Ա Ր Հ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ:

№ 3:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ:

ՄԱՐՏ:

Quod possum facio, faciant meliora potentes.

Ինչ կարող եմ կատարումս, թող կատարէ առաւել լաւ ով կարող է:

ՅԻՒՐԻՒԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ:

I.

Երբոր ես գեռ Յիւրիսում (Զվեցէրիայում) էի կենում, ծանօթ Զվեցէրացի մի յայտնեց ինձ նորա կարծիքով հրաշալի և զարմանալի մի իրողութիւն, — այն է որ Յիւրիսի համալսարանում երկու ռուս օրիորդներ բժշկութեան ուսում էին առնում:

Իմ կարծիքով, սա կնոջ բնաւորութեան և բարոյականութեան ամենեւին յարմար պարայմունք չէր — աւելացրեց իմ ծանօթիս կինը:

Կին ուսանող, կին աշխատող, մտաւոր, գիտնական կերպով աշխատող կինը, — այս երեւոյթը գերմանացիներին (թէ՛ պէտէ Զվեցէրիայի հասարակապետութեան անդամներին) սաստիկ խորթ էր թւում. — նոքա մարսել չէին կարող այս բանը:

II.

Հարիւր և հարիւր տարիներով կանգնած են համալսարանները Գերմանիայի քաղաքներում, նոր սերունդները անցած սերունդների տեղ են բռնում, — և ոչ մի կնոջ գլխում չէ ծնվել երբէք այն բնական ցանկութիւնը տեսնելու և իմանալու թէ ի՞նչ են անում, ի՞նչ են ուսուցանում այն ահագին պատերի մէջ, որտեղ նորա հայրը ու եղբայրներն էին զնում ուսում առնելու, որտեղ կերթան ժամանակով և նոքա որդիները:

III.

Հասարակական օրէնքները Չվիցէրիայում կանանց թոյլ են տալիս համալսարաններում ուսում առնելու, բայց քաղաքացիները դեռ անթիւ նախապաշարմունք ունենալով, հասարակական կարծիքին հետևելով, արգելք են դնում կանանց համալսարանական ուսման թոյլտուութեանը:

1866 թւին երկու ուսու աղջիկներ Յիւրիխի համալսարանում բժշկութեան ուսում կ'ին առնում:

Ի՞նչքան արգելքներ էին սպասում նոցա այդ նոր սպարէզում: Առաջին ժամանակ, երբ աղջիկը համալսարանի նախասենեակով էր անցնում դասախօսութիւն լսելու նստատեղով, ուսանողների խմբերում ծիծաղ և զանազան կծու խօսքեր էին լսվում:

Միթէ եվրոպական հասարակութիւնը այնքան անգամ խաբւած է եղել իւր պատմագրական ընթացքում, այնչափ ընտելացաւ իւր դարևոր անշարժութեան աւանդութիւններին, որ այլևս չէ հաւատում մարդկային բնաւորութեան զօրութեանը չէ հաւատում մարդի բնութեան ազնուութեանը, չէ հաւատում վերջապէս մարդի ձգտողութեանը . . . :

Միթէ բաւական է այն իրողութիւն, որ կ'ինը համալսարան է գնում և երիտասարդների հետ միասին է նստում, կամ որ նա մենակ է ապրում մի փոքրիկ սենեակում, — որ իրաւունք ունենանք նորան անբարոյական համարելու:

IV.

Ես միանգամ մի զվիցէրացուն էի հարցնում, թէ ի՞նչ իրաւունքով նա ձայն ունի հասարակական դործերի մէջ, ի՞նչ պատճառով նա իւր իրաւունք է համարում խառնվելու կառավարութեան դործերում, ի՞նչի վերա է հիմնում նա իւր ընտրողութեան իրաւունքը:

Այն իրաւունքի վերա, պատասխանեց նա ինձ, որ ես կամ աշխատող եմ, կամ սեփականութիւն ունիմ, ուրեմն իրաւունք ունիմ պաշտպանելու աշխատանք կամ սեփականութիւն. և որովհետեւ ես կամ աշխատանք կամ սեփա-

կանու թիւն եմ ներկայացնում Հասարակութեան մէջ, ուստի
և կարող եմ իմ հայրենակիցներէջ ընտրվել աշխատանքի կամ
սեփականութեան իրաւունքները պաշտպանելու համար»:

— Բայց մի՞թէ ձեր օրէնքները ձեր կանանց թոյլ չեն
տալիս աշխատելու, կամ թոյլ չեն տալիս սեփականութիւն
ունենալու:— Ձեր կանայք ևս աշխատում են (և շատ անգամ
ստիպված են անտանելի, ծանր և վատ վարձատրված աշխա-
տանքներ կատարել) ձեր կանանց ևս իրաւունք է տված սեփա-
կանութիւն ունենալու,— ուրեմն նոքա ևս իրաւունք պիտի
ունենային աշխատանք կամ սեփականութիւն ներկայացնե-
լու, ընտրողութեան գործերում մասնակցելով:

Ի՞նչ պատասխանեց զվիցէրացին,— Թէ վտանգաւոր է այդ
իրաւունքները կանանցը տալ, որովհետեւ նոքա կղեղձանեն
այդ նոցա յանձնած գօրութիւնը, կողմնակցութիւն ցոյց
տալով այս կամ այն մարդին:

Այդ երեկայական մտքերի սլատասխան տալու համար,
բայ ևմ անում Մտւարտ Միլլը «Քաղաքական անտեսութեան
սկիզբներ» անունով գրքի այն երեսը, որտեղ ասված է թէ «ա-
մթ թէ որ այն երկրում (Անգլիայում), որտեղ մի կինն թա-
գուհի է, օրէնսդրութիւնը ոչինչ չէ արել այն անիրաւու-
թիւնը վերացնելու համար, որին գոհ են կանայք: Կոպիտ ամ-
բօխը կարող է կանանց ծեծել և գրեթէ սպանել, առանց սորա
համար որեւիցէ պատիժ կրելու: Իսկ երբոր մի նոր օրէնք են
առաջարկել ընտրողութեան իրաւունքները ընդարձակելու հա-
մար, ոչոք չմտածեց կանանց ևս, որոնք իւրանց դասի պատ-
կանեալ գործերում այր մարդիկների նման զրու թեան մէջ են,
նոցա պէս ևս յատկութիւններ ունին, ոչոք չմտածեց նոցա
հասարակական գործերի մէջ ձայն և ընտրողութեան իրա-
ւունք տալ:» (Principles of Political Economy.— Հատոր II, գիրք
IV. ԳԼ. VII.)

Վ:

Բայց ես նկատում եմ, որ հեռացել եմ իմ հարցից:

Այն երկու առևտրողիկները, որոնք Յիւրիկտում բժշկու-
թեան ուսում էին առնում, աւելի եռանդով էին աշխա-

տուժ քանթէ ուսանողներէց շատերը, առաւել զարդացած էին քանթէ որեւիցէ ուսանողը: 1867 թիւն օրիորդներէց մինը հիւանալի կերպով բժշկութեան դօկտօրի հարցաքննութիւն բռնեց:

Զլիցէրիայի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի օրագիրները իւրանց ընթերցողներին այն հրաշալի տեղեկութիւն էին հաղորդում, թէ ռուս օրիորդ մի, Սուսլովա անունով, դօկտօրի հարցաքննութիւն բռնեց Յիւրիխում:

Քանի մի ժամանակից յետ «Պէտէրբուրգսկի Վէդօմօստի» լրագրի մէջ, պրօֆէսօր Սէչէնօվից ստորագրված մի տեղեկութիւն էինք կարդում: Չեմ յիշում ճշդապէս նորա խօսքերը, բայց միտքը սա էր:

«Մենք անձամբ ծանօթ էինք ազնիւ և աշխատասէր օրիորդի հետ, երբ նա Պէտէրբուրգում գիմնազիօնի քննութեանն էր պատրաստվում: Օրիորդ Սուսլովա բռնեց այժմ բժշկութեան դօկտօրի հարցաքննութիւնը. — հասարակութենից կախված կլինի ընդունել նորան, և բացանել նորա ուսումնական գործունէութեանը լայն ասպարէզ: Հասարակութեան ընդունելութենից կամ չընդունելութենից կախված կլինի և այն, թէ կդառնվին արդեօք մեր օրիորդների մէջ այս եռանդոտ օրիորդի օրինակին հետևողներն թէ ոչ:»

VI.

Ինչ ընդունելութիւն գտաւ օրիորդ—դօկտօրը իւր հայրենիքի մէջ,—յայտնի չէ, բայց ինչպէս լսեցինք, նորա օրինակը անպտուղ չմնաց: Յիւրիխի համալսարանի ուսանողների թւում, ինչպէս պատմումեն, կան այժմ զանազան ազգերից 8 օրիորդներ: Նոյա մէջ կան ռուսներ, անգլիացիներ, և կարծեմ որ կայ մինչև անգամ մի զվիցէրացի աղջիկ:

VII.

Նամակս աւարտված էր, երբ ձեռս ընկաւ Ֆրանսիական «Liberté» (Ազատութիւն) անունով լրագրի մի համարը: Նորանում յետագայ տեղեկութիւն կարդացի:

«Ֆրանսիական Aix (Էկս) քաղաքում բնակող մի օրիորդ Alexis (Ալէկսի) անունով, այս քաղաքի համալսարանում գրաւ

ւոր և բանաւոր քերթութիւն բռնելուց յետ, գրականութեան
բակկալաւը (կանդիդատի) աստիճանի (baccalauréat es—lettres)
վկայագրին արժանացաւ ։

Հէյդլէրգ. 1868. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ.

Ե Ր Ա. Զ.

Ի մէջ զիշերի, երբ ի քուն մտայ,
Հեռու հիւսիսում ես չարս մի տեսայ.
Հազած ունէր նա լուսաւոր հանդերձ,
Ինքն խնդումէր ժպիտով անկեղծ:

Զարմանու մեմ:

Նա ինձ տեսնելով շտապեց մօտեցաւ,
Ինձ անյայտ բաղդ մը բանալ խոստացաւ,
Նա իմ առաջ և գրքոյի մի բացեց,
Եւ այս տողերս մատով ցոյցտուեց:

Նայումեմ:

« Կարդա, ասաց ինձ, այս ոսկի տողեր », ։

« Ապա կիմանաս, ինչ է ազգի սէր, »

« Կարդա ուշադիր և լաւ հասկացիր »

« Ես ապա գնա քո ազգիդ պատմի »: «

Կարդումեմ:

Եթէ մի ազգում չկայ միութիւն,
Իմացիր, որդեակ, չեք և ազգութիւն,
Թէ որ մի ազգում չկայ սէր, հաւատ,
Չի մնայ երբէք նա հիմի վրա հաստատ:

Լռումեմ:

« Ահա քեզ սէր և միաբանութիւն, »

« Ահա և հաւատ և քաջ գիտութիւն, »

« Շտապիր զարթեցնել քո Ազգդ քնած, »

« Գնա վառիր նորա ճրրագը հանգած: »

Խնդումեմ:

Երբ այս խօսքերը նա ինձ ասումէր,
Վուրճքս բանալով մէջը դնումէր

վառված, բորբոքված մի կտոր կըրտկ
 »Այս է, ասաց ինձ, Ազգութեան ճըրագ« :

Զարհուրումնամ :

Երբ այս շնորհը նորանից ստացայ,
 Լեզուս կապկեցաւ, ինքս թմրեցայ,
 Շատ աշխատեցի բռնել նրա ձեռից,
 Որ չկարենայ փախչել ինձանից :

Բռնումնամ :

Ե այս միջոցին զանգակ խփեցին,
 Իմ քաղցր քնից իսկոյն զարթեցրին,
 Վերկացայ տեսայ ինձ, ապշած մտորված,
 Եւ ամեն բաղդից մնացի զըկված :

Զարթնումնամ :

Գ. Բ.

Մօսկվա, դեկտ. 12. Լազարեան ճեմարանի 6 դաս. աշակերտ :

ՄԻ ԱՐԾԱԹԱՄՈՂ ԲԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ :

Թող կորչին, գընան նոքա մեր մէջեց,
 Որոնք աշխարհում անպէտք քարի պէս
 Բեռ դարձան միայն, — չեղան մասնակից
 Ազգաշէն գործին տալ նըսրատտ պէսպէս :

Թող կորչին, գընան, անմիտ, փառասէր,
 Լոկ արծաթամոլ այդ անկեանք մարդիկ, —
 Որոնք միմիայն ինչպէս ծառ անբեր
 Չունեցան ոչինչ պտուղ գեղեցիկ . . .

Թող կորչին, գընան մի օր դոցա անը
 Կը աճեն մեր մէջ գործունեայ անձներ . . .

Ազնիւ, հոյակապ կեանքի ցանկացող,
 Եւ պաշտօղ սիրով ազգի օգուաներ :

Յ. Բ.

Հայկական որսորդությունների Հայրը ծնվել է Տարոն դա-
ւառում, Խորեն կամ Խոռնի գիւղում, և կոչվում է «Խո-
րենացի» գիւղի անունով: Իսկ քանի մի հեղինակներն նո-
ւան «Տարոնացի» են կոչում գաւառի անունով: Նորա ծը-
նընդի ինչպէս և մահի տարին յայտնի չէ ճշգրտութեամբ:
Կարծում են որպէս թէ նա ծնվել է 370 թւին, Արշակ II-ի թա-
գաւորութեան ժամանակին, այսինքն երբ Հայաստանում թա-
գաւորում էր արդէն երկրորդ ցեղը, շատ նշանաւոր միջոցում
Հայերի համար թէ գրականական և թէ քաղաքական կող-
մից: Իւր կեանքի առաջին տարիները անյայտ է թէ ինչպէս և
որտեղ անցկացրեց Մովսէս Խորենացին: Ինչպէս նորա ժամանակի
բոլոր ուսումնականներ, նա պատկանում էր հոգեւորական կարգին:

Երբ V դարի սկզբում Մեսրոպը, կատարելագործելով
Հայկական գրեր, մտածում էր սուրբ Գրքի թարգմանութիւնը
ուղղագրել Մեծն Սահակի հետ միասին, և այդ դժվար գործը
արժանապէս կատարելու համար, վճռեցին ուղարկել արժա-
նաւոր աշակերտները զանազան քաղաքներ, ուր ծաղկում էին
արդէն ամեն գիտութիւններ և լեզուներ, երիտասարդ Խորե-
նացին ուղարկվեցաւ Ալէքսանդրիա «պանծալի լեզուն» (յու-
նական) ուսումնասիրելու, ինչպէս ասում է ինքն Խորենացին,
և ձեմարանի ճիշդ գիտութեանը հաղորդվելու ¹⁾: Նա ուղղակի
զնայց Նդեսիա, որ նշանաւոր էր իւր ճոխ դիւանատներով ²⁾:

Երկար չմնաց նա այս քաղաքում, և անցաւ դէպի Պալէստինէ
Սուրբ Տեղերը երկրպագանելու և քանի մի վայրկեան Պալէս-
տինէացիների ուսման մէջ վարժվելու: Բայց նորան քարշում էր
անդադար Ալէքսանդրիա քաղաքը, որտեղ ուսումնատեղ — ա-
զահ երիտասարդը յոյս ունէր գտնելու երևելի դպրոցը, մատե-
նադարան և ամեն տեսակ գիտութիւն: Համբաւատենչ եգիպ-
տոսում, այսպէս կոչում է նա այն երկիրը, նա սկսեց յունական
գրականութիւնը և Աստուածաբանութիւնը ուսումնասիրել մի
իմաստասէրի միջնորդութեամբ, որին «Նոր Պլատոն» անուն է

1) Մով. Խորեն. Պատմ. Հայոց. Գիրք երրորդ, գլ. LXI.

2) Նոյն, գլ. LXII.

տալիս, կոչելով նորան իւր վարդապետ և իւրան այդ վարդապետին անարժան աշակերտ համարելով: Բայց, աւելացնումէ խորենացին, կատարեալ ջանասիրութեամբ նա իւրացրեց գիտութիւնը ¹⁾: Որքան մնաց Խորենացին եզրիսոսում — յայտնի չէ, թէև պ. Էմինը ասումէ, որ երևի Մովսէս Խորենացին անցկացրեց այնտեղ աւելի քան թէ մի տարի ²⁾: Ինքն մեր հեղինակը իւր ուսումնական պարապմունքի վերա խօսելուց յետ եզրիսոսում, ասումէ միայն, որ կամենալով նաւել դէպի Ելլադա, քամիների բռնութեամբ նա հասաւ Խալկիաի ափերին:

Փոքր ժամանակ մնալով Հռօմում, անցաւ դէպի Աթէնք, ուր բոլոր ձմեռը մնաց: Հետեւեալ տարի գարնան նա ճանապարհորդեց դէպի Բիւզանդիոն: Բայց փափագելով իւր սիրելի Հայրենիքին, Խորէնի ճանապարհորդը շուտ թողեց Կօստանդնուպօլիս: Թէ որքան մնաց նա այս երեք քաղաքներից իւրաքանչիւրի մէջ, — յայտնի չէ ոչինչ: Գիտենք միայն, որ նա եկաւ Հայաստանը 441 թւին, հարստացած ընդարձակ և խորին պատմագրական, աստուածաբանական, աշխարհագրական տեղեկութիւններով ³⁾: Հայաստանում նա մեծ փոփոխութիւններ գտաւ. Սահակը և Մեսրոպը արդէն մեռած, փառաւոր Արշակունի յեղը արդէն վերջացած 580 ամեա թագաւորութիւնից յետ: Այսպիսի դառն հանգամանքներով շրջապատված, իւր ուսումնական պարապմունքին տաքողջ նվիրված, Մովսէս Խորենացին սկսեց զանազան տեղերը շրջել և իւր թըշվառ հայրենիքը ուսումնասիրել: Վերջապէս 460 թւին, հայկական իշխաններից մին, հոյակապ Սահակ Բաղրատունին, Հայաստանի Մարզպան, առաջարկեց նորան — գրել Հայկական Պատմութիւնը: Մի կողմից հոյակապ իշխանի առաջարկութիւնը, միւս կողմից հին մատենանների ընթերցանութեան ազդեցու-

1) Մով. Խոր. Պատ. Հ. Գիրք Երր. ՂԼ. LXII.

2) Էմին, Ист. Армении Моисея Хорен. предисл. стр. 2.

3) Մովսէս Խորենացու ամբողջ աշխատութիւնները տպվեցան Վենետիկում 1843 թւին հետեւեալ վերնագրով. «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենադրութիւնք»:

Թիւն, մանաւանդ Յովսէփոս ժամանակագրի, որին նա շատ յաճախ է յիշում իւր պատմութեան մէջ, անկասկած Մովսէսի մէջ, յՀայկական Պատմութիւնը՝ Հին ժամանակներից ձեռնարկելու միտք զարթեցրին: Եւ Հիւանդոտ ծերունին հոգու զվարճութեամբ ձեռնարկումէ այս աշխատութիւնը, որով անմահացրեց իւրան և իւր խնամակալին:

Այսպէս նորա կեանքի երկրորդ կէտը անցաւ նորա համար մեծ անհանգստութեան և վրդովմունքի մէջ: Յնյա չունենալով իւր առողջութեան վերա, նա անդադար շտապումէ աւարտել իւր Պատմութիւնը, համառօտելով պատմագրական իրողութիւններ և միմեանց մէջ ամփոփելով ժողովելով զանազան մտքեր: Միւսին ժամանակում նա անպարսպ էր մնում ուրիշ զանազան թարգմանութիւններից ևս ¹⁾: Նորա այդ ժամանակի պարագմունքին են վերաբերում Միսիթարեան գերապատիւ Հայերը Նոյնպէս Յովսէփոսի ժամանակագրութեան ²⁾ և Ալէքսանդր Մեծի կեանքի թարգմանութիւնը յունականից: ³⁾ Պ. Լանգուա, որի կարծիքներ թորենացու մասին հաստատումեն ուսումնական հիմքի վերա, կասկածումէ, թէ կարելի է արդեօք ճշգրութեամբ թորենացու գործ համարել Յովսէփոսի ժամանակագրութեան վերոյիշված թարգմանութիւնը ⁴⁾, և արդարեւ դժվար է վճռել այս խնդիրը պատմագրական փաստերով, որովհետեւ ինքն Մովսէսը ոչինչ չէ ասում յայտնապէս, բայց միայն թէ թարգմանել տվեց երանելի վարդապետն Մաշտոց Հայ լեզուով ⁵⁾:

Մովսէս թորենացու բնաւորութիւնը ամբողջութեամբ անյայտ է նորա հայրենակիցներին, և առաւել անյայտ կլինէր ճիշդ ինչ իմանալ այս մասին, եթէ երբեմն հեղինակի գրչի տակից

1) Մով. Թորեն. Հայկ. Պատմ. Գիրք երր. գլ. LXV, վերջ:

2) Հ. Սուքիաս Սոմալ, Quadro delle opere di vari autori anticamente trad. in Armeno. p. 9. Վենետիկ 1825.

3) Հ. Միսիթարեաններ, Storia di Mose Corenese. p. 9. Վենետիկ 1850.

4) Լանգուա, վերոյիշված գործ, „Etudes sur les sources. երես 299.

5) Մովսէս Թորենացի, Գիրք երկրորդ, գլ. 10.

ականա չյայտնվէին այն զգացմունքը, որ զգուշացնում էր նորան, քանիմի անկեղծ մտքերը և խօսքերը, որոնք յայտնու մեն ընթերցողին Մովսէսի սրտի բոլոր վեհանձն և ազնիւ յատուութիւններ: Խորէնի ծերունու ընթերցողը քանի առաւել ընտելանումէ, ծանօթանումէ նորա հետ, այնքան սկսումէ նորան պատել, սիրել և զնահատել: Այսպէս ոմանք նորա բարեմիտ ժամանակակիցներն և զխաւորապէս աշխարհականները, անկեղծ յարգանք զգալով ականա դէպի նա, կոչումէին նորան «Երկրորդ Սահակ և Մեսրոպ»: Սահակ Բագրատունու դառնալը դէպի Մովսէսը այնպիսի մեծանշան խնդրով վկայումէ իշխանի մեծ յարգանքը դէպի իւր խնդրակատարն: Այլապէս էին նայում նորա վերա—յաւ է մեզ ասել—հոգեւորականները: Սոքա աշխատումէին դործ զնել ամեն հնարներ ամեն միջոցին, միայն թէ այդ հնարները արգելք լինէին որեւիցէ կողմից ալ որ ծերունուն, որ մինչև իւր խորին ծերութիւնը հասարակ արեղա մնաց: Այն ժամանակին ևս տատասկով ցանված է եղել արդէն ճանապարհը դէպի զիտութիւն. Խորենացու զանգառները իւր ժամանակակիցների վերա յայտնապէս վկայումեն այն հալածանքը, որին ընդունակ է միայն վայրենի տգիտութիւնը: Բոլորովին ճշմարիտ է ասումս պ. Էմին ¹⁾, որ նորա բազմակողմանի ուսումնականութիւնը, բազմատեսակ գրութիւններ, կեանքի սրբութիւնը առաւել զգուշացնումէին հայկական հոգեւորականների նախանձը և ատելութիւնը դէպ ի խնկելի ծերունին:

Ղազար Փարպեցին, Մ դարի հեղինակը ²⁾, որի ամբողջ թուղթը վկայումէ շատ դառն և սեւա յարաբերութիւններ մեր հեղինակի և նորա ժամանակակիցների մէջ, ասումէ, որ այն ժամանակի հոգեւորականներն, տգիտութենից զրգոված, Մովսէս Խորենացու գրութիւններին տալիս էին «փաթաղիկէս» ³⁾ ամօթալի անունը: Հայ արեղաների հալածանքներ վերջապէս

1) Էմին, Ист. Арменіи Моксея Хорен. Предисл. стр. 4.

2) Ղազարայ Փարպեցու թուղթ, Մոսկւա, 1853.

3) «Փաթաղիկէս» բառը չէ հայկական: Պ. Էմինը մեկնումէ այդ բառը հռոմեակ կերպով: Ես կարծումս, ասումէ նա, որ այդ բառը

կարծես թէ դադարեցին. խորենացին եպիսկոպոսական աստիճանն ստացաւ վերջապէս և նշանակվեցաւ Բագրևանդի և Արշարունու Եպիսկոպոս, Եղնիկ Կողբացու փոխանակ: Այդ աստիճանը երկար չկրեց ազնիւ ծերունին. նա շուտ թողեց այս կեանքը, բայց լիովին նորան Հայ արեղաները: Նորա մահից յետ կատարի տղիտութիւնը հասաւ մինչև այս աստիճան, որ չարութեան պարագլուխներն հանեցին զերեզմանից բազմաշարժար ծերունու ոսկրները և ձգեցին զետի մէջ: Ղազար Փարպեցին Մովսէս Խորենացու վերջին տարիների արտում պատմու թիւնը հետևեալ խօսքերով է վերջացնում. «Իւրանց անհանդիստ հալածանքներով սպանեցին այս հրեշտականման մարդին և զեռևս այժմ ատելութեան զինու անյաղութեամբ պատերազմում են մեռածի հետ ¹⁾»: Այսպէս վերջացրեց խնկելի ծերունին իւր մարտիրոսական կեանքը, 490 թւին, հարիւր քսան տարեկան հասակում, ինչպէս վկայում է պատմագիր Թովմաս Արծրունին, Արարատեան դաւառում իւր առաջնորդարանում ²⁾:

հելլենական տիտի լինի կամ լաւ եւ ատել—հելլենացրած լատինական fatalicus, որի ծագումը պատկանում է յետին ժամանակներին, այսինքն Միջին դարերի սկզբին: Ալէքսանդրացի իմաստասէրներն և Եկեղեցու նախնի Հայրերը այդ բառը fatalikos ձևակերպելով, դորձ էին ածում «ձախտադրական» բառի նշակութիւնով: (Ղազարայ Փարպեցու թուղթ, Երես 64.): Բողոքովին յարկելով խորիմաստ ուսումնականի կարծիքը, մենք այսօրան միայն կասենք, որ «fatalicus» կամ «fatalikos» բառերը մինչ չենք գտնում ոչ լատինական և ոչ յունական լեզու մէջ: Մեղ թւում է, որ այն ժամանակի ազէտ արեղաները, կամենալով վերադարձնել Խորենացուն Էստորացնել նորա արժանաւորութիւնը, տվի են նորա զրկմաներին «Փաթաղիկէս» անունը, ստեղծելով այդ բառը կամ փոխելով լատինական «fa'al is» բառից, այնպէս, որ ինքեանք չզիտէին—ինչ էին կամենում յայտնել այդ բառով: Մեր այսպիսի կարծիքը հիմնում ենք նախ նոյն ինքն Փարպեցու խօսքերի վերա «լազլուտահալած զրեանն նորա առանց ի տութեան «Փաթաղիկէս» կոչելին, և երկրորդ, որ այսպիսի իրողութիւնները Հայերի մէջ շատ յաճախ կգտնէ ընթերցողը:

1) Ղազարայ Փարպեցու թուղթ, Երես 64.

2) Թովմաս Արծրունի, Պատմ. Հայոց. Կոստանդն. 1852. Գիրք I, Կր. 82. Պ. Լմինը առաջ բերելով Արծրունու այս վկայութիւնը, ա-

Հայկական եկեղեցին դասեց նորան Սուրբերի կարգում և նշանակեց տօնել իւրաքանչիւր տարի իւր ջերմեռանդ սպասաւորներին մինի յիշատակը: Այս տօնը կատարվումէ մինչև այժմ հոկտեմբեր ամսում:

Մովսէս Խորենացին, աշխատակից լինելով Սուրբ Գրքի թարգմանութեանը, այլև պարապելով վերոյիշված թարգմանութիւններով, իւր մահից յետ զանազան կրօնական և աշխարհական աշխատութիւններ թողեց: Թոմաս Արծրունու Պատմութենում մենք ունինք Խորենացուց ֆաջած Հայկական եկեղեցու քանի մի ծէսեր և արարողութիւններ: Նորանից մնացին նոյնպէս ներբողներ Հռիփսիմեան սուրբ կոյսերին, Վարդավառին և ուրիշ զանազան ճառեր ¹⁾: Կարծիք կա, որպէս թէ Խորենացին թողել է նոյնպէս իմաստասիրական գործեր ²⁾, բայց անհոգ ժամանակը շատ վաղ էր թաղել այդ գործերը:

Բայց ի վերոյիշված գործերից սքանչելի Մովսէսը թողեց «Աշխարհադուրթիւնը», որտեղ բովանդակվում են V դարի Հայաստանի քաղաքական բաժանման թանկագին մանրամաս

սումէ անպայման, որ Սամուէլ Անեցու վկայութեամբ, Խորենացու մահը պատահեց 493 թւին: Բայց Խորենացին ծնվել է 370 թւին, աւելացնելով սորա վերա 120 տարի, կլինի 490 և ոչ 493: Պ. Լանդլուան այլապէս է խօսում այս իրողութեան վերա: Սա, հիմնվելով Աէն-Մարտինի խօսքերի վերա (Mem. l'Arménie, T. II, երես 301 և 302) ասումէ, որ կրիսիկան յանձն է առնում կարծելու, որ Մովսէսի կեանքը 80 տարուց աւելի անցած լինի (Etues sur dles sources, եր. 302):

1) Պատմութիւն Հայոց, Կիրակոս Վար. Գանձակիցի, Մոսկւա, 1858, երես 17.

2) Այս կարծիքը առաջարկում են. երկու արժանապնծար ուսումնականներ. պ. պ. Էմին և Ղանդլուա: Սոցանից առաջինը, պ. Էմին, հիմնումէ իւր կարծիքը Ղազար Փարպեցու թղթի վերա: Արդարև Փարպեցին իւր թղթի 63-երեսում կոչումէ Խորենացուն «Փիլիսոփոսն Մովսէս»: Այս պատճառով նոյնանդ պ. Էմինը ասումէ. «Արժանի ուշադրութեան է, զի Ղազար աստանոր զձերունուոյն Խորենոյ ճառելով փիլիսոփոսն կոչէ զնա, որով և ակնարկել տայ մեզ ի հայրն պատմութեան ազգին իբրև յիմաստասէր ականաւոր, և ոչ իբրև ի պատմաբան»:

սերը: Մովսէս Խորենացին ասումէ, որ այդ Գործը նա շարագրէց Պատմէոսի և Պապպոսի միջնորդութեամբ ¹⁾ :

Երկար ժամանակ կարծումէին որպէս թէ այս վերջին գործը պատկանումէր ոչ թէ Խորենացուն, այլ ուրիշ մի հեղինակին, որ եղել է Մովսէսից յետ: Այս կարծիքը հիմնումէին այն ծանօթութիւնների վերա բնական գիտութիւններից հին աշխարհի զանազան կողմերի բերքերի վերա, որը զրել էր յետո մի արտագրող: Երբ անյայտ արտագրողի այդ յաւելվածները ճշդութեամբ որոշվեցան, այնուհետև գիտենք առանց ամեն

մարան կամ ի քերթող լոկ, որպէս սովոր են կոչել զնա ամենայն մատենադիրք մեր: Ի յետագայ սակաւամասն բանից Ղազարայ, ակներն տեսանի, եթէ բաց ի նշխարաց գործոց Խորենացւոյ, առ մեզ հասելոց, արարեալ էր սորա նաև գիմաստասիրական գրուածս, յորոց և ոչ մի ինչ հատուած չէ ժամանեալ առ մեզ: Մենք առաջարկում ենք մեր կարծիքը: «Փիլիսոփոս» խօսքը չէ տալիս մեզ իրաւունք ակներե տեսնելու և անպայման մակարերելու, որպէս թէ Խորենացին գրել է և իմաստասիրական գործեր: Ես կարծում եմ, որ այստեղ Փարպեցին «Փիլիսոփոս» խօսքը գործ է ածել ընդարձակ նշանակութեամբ: Ինչպէս քաջ յայտնի է և խորիմաստ ուսումնականին, ընդարձակ մտքով փիլիսոփոս կարող էր լինել, ինչպէս և այժմ, ոչ միայն նա, որ ունի զբաւ Փիլիսոփայական գործեր, այլև նա, որ ուսումնասիրել է փիլիսոփայական գիտութիւնը և ունի փիլիսոփոսին արժանի դատողութիւններ և կարծիքներ: Իսկ մեր հեղինակին մենք ճանաչում ենք այսպիսի անձն եղած: Ինչքան Խորենացին Հայկական Պատմութեան Երրորդ Գրքի LXXII գլխում ասումէ, որ նա Եղիպտոսում նոր Պլատոնի միջնորդութեամբ սկսեց իմաստասիրութիւնը ուսումնասիրել: Միւս ուսումնականն ս. Լաւրուս, հիմնում է իւր կարծիքը Կիրակոս Գանձակեցու բառերի վրա: Գանձակեցին իւր «Հայկական Պատմութեան» երկրորդ գլխում ասումէ, թէ «որանցիկ Մովսէսը զանազան ճառեր և իմաստասիրական խօսքեր գրեց»: Այստեղ ի ս. ք. բառը ընդունում է ֆրանսիացի ուսումնականը «գրվածներ, գործեր» բառերի փոխանակ: Այս ի ս. ք. բառի չորրորդական, կարելի է ասել, նշանակութիւնը է արդարև գրված, պատմութիւն, բայց այս բառը իւր իսկական նշանակութիւնից յետ նշանակում է ճառ: Այս մտքով ահա շատ սնդամ ասում են, «այնտեղ ասվեցաւ խօսք», այսինքն ճառ, ինչպէս ուսական լեզու «СЛОВО» բառը: Իսկ ճառերի մէջ մեծ մասով բովանդակ-

1) Սրբոց հօրն մերոց Մովսէսի Խոր. մատենադ. Վնձատ. 1843, կր. 585.

երկմտութեան, որ վերոյիշված աշխարհագրութիւնը պատկո-
նումէ իսկապէս «Հայկական Պատմութեան» հեղինակին: ¹⁾

Բայց Մովսէս Խորենացու զլիաւոր գործը, նորա տա-
նաւոր աշխատութիւնը «Հայկական Պատմութիւնն» է, որ շա-
րագրեց նա իշխան Սահակ Բագրատունուն խնդրով: Այս աշ-
խատութեանում ահա ակներև տեսնուում են Մովսէսի բնաւո-
րութիւնը, նորասէրը դէպի հայրենիք, համարութիւնը դէպի
ազդ և ազգութիւն, նորա յարգանքը դէպի յունական գրա-
կանութիւն և նորա քաղաքական ցանկութիւնները: ²⁾ Նա ան-

վում են վերացական, իմաստասիրական մտքեր: Այս մտքով է դործածել,
մեր կարծիքով, Գանձակեցին «խօսք» բառը: Եւ թէ Գանձակեցին, «ի-
մաստասիրական» բառը դործ է ածել բարձր, խորին, հանճա-
րեղ բառերի մտքով—յայտնի երևումէ նորա պատմութեան առաջա-
բանից, որտեղ երրորդ երևին ասումէ. ամենահարուստ գիտութեամբ
և մեծն իմաստութեամբ քան զյոյրովս այրն Աստուծոյ Մովսէս Խորե-
նացի, որ զՀայոց պատմութիւն շարագրեաց բազմահանճար և յոգնա-
ղրուած բառիւք. համառօտ պատմութեամբ և ընդարձակ մտք ի նախ-
նի մարդոյ սկսեալ «Մերա վերա պիտի աւելացնենք վերջա-
պէս և այն, որ մեր հին հեղինակների մէջ շատ բառեր դործ են ած-
վում—ոչ իւրանց բուն նշանակութեամբ, և իսկութեամբ, այսպէս չա-
տելը «իմաստուն» բառը դործ են ածում «իմաստասէր» բառի վո-
խանակ,—մեր հեղինակները եղել են թոյլ բանասէրներ կամ ֆիլոզոֆ-
ներ: «Իմաստուն» նշանակումէ միայն իմաստը, միտքը ունեցող, ֆրան-
սիարէն logique, ինչդէս յոյց է տալիս բառի կազմութիւնը: Մատե-
նադրութիւն, բանասիրութեան կանոնների զօրութեամբ, նշանակումէ
bibliographie, բայց թէ ինչ է նշանակում մեր հեղինակների մէջ—
յայտնի է ամեն հայագէտին:

1) Պ. Ամիրը ունի նվիրել ժամանակով ուսումնական աշխարհին
Մովսէսի մեծանշան աշխարհագրութեան թարգմանութիւնը կարեոր և
հիմնաւոր ծանօթութիւններով, որոնց յուսալու առիթ տվել է մեզ
իւր հիմնադրի և բաղմաշատ ծանօթութիւններով, և յաւելվածներով
ուսական թարգմանութիւնների մէջ:

2) Պ. Լանդուա Վեր վերաշինված աշխատութեանում, երևի 304,
աւելացնումէ, թէ Խորենացու Պատմութեանում երևումէ բոլոր նորա
ատելութիւնը դէպի օտարականը: Մենք բոլորովին չենք հասկանում—
ինչ մտքով դործ է ածել աղիւ ուսումնականը այստեղ «ատելութիւն»
բառը: Մենք զիտենք և կվկայենք միայն, որ Խորենացին բոլոր պատ-

ւական է ներկայով: Նա ցանկանում է վեհ և հզօր, Հայաստան¹⁾, նա առանց ամեն կեղծաւորութեան նկարագրում է իւր ազգի թոյլ կողմերը, նա խտուրթեամբ յանդիմանում է հաւասարապէս և թաղաւորին և իշխաններին²⁾ և առ հասարակ այն մարդիկներին, որոնք իւրանց վարմունքով և գործերով առիթ էին լինում Հայաստանի կրած թշվառութիւններին³⁾: Խորենացու անկեղծ գրքում մենք գտնում ենք յանդիմանութիւններ արդարեւ սաստիկ, բայց դորա նոյն իսկ խրատութիւնը յայտնի ապացոյց է այն զովասանութիւնների անկեղծութեանը և արդարութեանը, որ ապիւս է նոյն պատմագրօղջ ուրիշ տեղերում Հայերի արժանաւորութիւններին: Նորա անկեղծութիւնը ակներեւ հանդէս է գալիս ամենքին, ով միանգամ ուշադիր է գտնիլ Մովսէսի և իշխան Բագրատունու մէջ եղած յարաբերութիւններին: Սկսելով գրել «Հայկական Պատմութիւնը» Բագրատունու խնդրով, Խորենացին բնականապէս պիտի նվիրէր այդ գործը իշխան Բագրատունուն: Այժմ Պատմութեան առաջին գլուխը կամ նվերական նամակը լի է ազգու գովասանքով, Մովսէս Խորենացին, ճշմարտութեան բարեկամը, այնուհետեւ երբեք չէ դաւաճանում այդ ճշմարտութիւնը իւր դարի Մեծերը և Հզօրները փայփայելու և նոցա առաջ կեղծաւորելու:

Հեռու լինելով ամեն կեղծուպատիր մտքից, Մովսէս Խորենացին ասում է իշխան Բագրատունուն. «Քանի մի անհաւատարիմ մարդիկ կարծում են, թէ Բագրատունի յեղը ծագել է Հայկից: Դու մի հաւատար այդ տեսակ առասպելներին, որովհետեւ դոցանում չկա ճշմարտութեան ուղին նշան»: Միւս տեղում դառնալով դէպի նոյն իշխանը, ծերունին ասում է. «Նսքեղ համարում եմ կարեկցութեամբ մեզ հաւատար մարդ, և ոչ, ինչպէս ասում են բանաստեղծները, աստուածների մեր-

մութեամբ ամենքին առ հասարակ, թէ օտարի և թէ հայրենակցի գործերին պատշաճաւոր անկեղծ արդարութիւն է հատուցանում»:

1) Մով. Խորեն. Պատմ. Հայ. Գիրք երրորդ, գլ. 68.

2) Նոյն. Գիրք երրորդ, գլ. 55.

3) Նոյն, Գիրք երրորդ, գլ. 68.

ձաւոր ազգական և նոյնաճնունդ իշխան ¹⁾ : Իսկ Պարսկական Առասպելներում՝ Մովսէսը պարզապէս ասում է իշխանին. « Ինչ կարօտութիւն ունիս դու այսպիսի սուտ առասպելների, կամ ինչիդ են պէտք քեզ այսպիսի անմիտ և անհասնձար առակաները : Մի՞թէ այսպիսի են Յոյների վսեմ և իմաստալի առասպելներն, որոնց մէջ ծածկված է այլաբանութեամբ գործերի ճրշմարտութիւնը : Բայց դու ասումես, որ մենք միտք տանք սոցա անբանութեանը և զարդարենք սոցա անզարդութիւնը : Թող կատարենք քո հանձնարար հասակի կամքը, թէև սա քո պահանջն է և խոհանարան ցանկութիւն է : Ուրեմն մենք այստեղ պիտի կատարենք քո կամքի փափագը » : Այո շատ և շատ պէտք էր սիրել ճշմարտութիւնը, որ կարելի լինէր այսպէս խօսել երես առ երես իշխան Բագրատունու հետ . . . Որպէս ազնիւ և անկեղծ պատմագրող, որպէս ճշմարտասէր քննադատող, Խորենացին հեռացնում է շատ անգամ իւրանից առականները : Իսկ եթէ նա խօսում է երբեմն ոչ բոլորովին հաւաստի գործերի վերա, նա այդ առաջուց արդէն ասելով, զգուշացնում է ընթերցողին այս մասին ²⁾ : Ինքն խաբվելով երբեմն, նա չէ կամենում խաբել երբեք, և եթէ նա առաջ է բերում ազգային զրոյցները, երկբայական գործերը, սորանով նա կամենում է միայն շահել իշխան Բագրատունու սիրտը : Բաւարականացնել նորա հարցասիրութիւնը ³⁾ և ցոյց տալ նոյնպէս, որ նա չէ արհամարհել ոչ մի աղբիւր, որով նա կարօղ էր իշխան Սահակի ցանկացած Պատմութիւնը առաւել ամբողջ և կատարելապէս գրել և չէր կամենում ամենևին իշխանին կասկածանքի մէջ թողնել ոչ մի իրողութեան մասին : Որովհետև պատմելով գործը զանազան գրաւոր աղբիւրների զօրութեամբ, Խորենացին շուտով հաստատում է այդ գործի իսկութիւնը ազգային անգիր զրոյցներով : Եւ մենք շատ ուրախ ենք, որ գրածները սքանչելի Մովսէսի Պատմութենում այս զրոյցները, ապա ուրեմն զիտութիւնը բաղդաւոր է, որ կարօղ է մի հին ազգի

1) Մով. Խոր. Պատմ. Հայոց, Գիրք երրորդ, գլ. 75.

2) Մով. Խոր. Գիրք առաջին, գլ. 30. գլ. 6.

3) Նոյն, Գիրք, երրորդ գլ. 65. Գիրք առաջին, գլ. 6.

աւանդութիւններ ունենալ, որովհետեւ սոքա են ազգի կենդանի պատկերը և նկարագիրը նշանակված մի ժամանակում:

Մովսէս Խորենացին խօսում է երբեմն հրաշագործութիւնների վերա, բայց խօսում է որպէս հաւատացող քրիստոնեա, որպէս ճշմարիտ ուսումնական, որ կատարելապէս հասկացել էր պատմութեան էութիւնը: Եթէ մենք պահանջելու լինէինք պատմութենից միայն ճշմարտամանը, դրականը, հաստատը, այն ժամանակ մենք պիտի ոչնչացնէինք բոլոր միջնադարեան կրօնաւորների կենսագիրները, որոնք գրեթէ ամբողջ գրականութիւն մի ունին և որը մենք գրեթէ ամեն օր դուրս ենք հանում մոռացօնքի փոշու տակից: Մենք պիտի ոչնչացնէինք ընդհանուր պատմութիւնը, մեր պատմութիւնը, և եթէ սա ևս բաւական չէ, մենք պիտի դառնայինք նոր ազգ, կասեմ աւելի — այսօրեան ազգ, որովհետեւ եթէ մենք մնացինք երեւեան, մեր մի օրի օրագրութենում նորանշան գործ կդռնէինք արդէն: Այսպէս է կազմվել միանգամայն մարդկային ցեղի բնութիւնը: Մովսէս Խորենացին չունի արդարեւ յայտնի շարունակ մի կարգ. պատմելով մի իրողութիւնը, նա սկսում է միւսը, յետո երրորդը, յետո շարունակում է առաջինը, — բայց սորա պատճառը այն արագութիւն է, որով շտապում էր նա աւարտել իւր պատմութիւնը: Որպէս ծերացած և հիւանդոտ մարդ ¹⁾ նա վախճում է, որ մահը չառնէ նորան կէս ճանապարհին և չթողնէ նորա գործը կիսակատար: Մանաւանդ որ ասում է, առաջիկա գործը երկար է և մահկանացուների ժամանակը կարճ և անյայտ ²⁾: Եթէ Խորենի երեւելի պատմագրօղը, պատմելով մի իրողութիւն, չէ պղում իւրան բաւական համոզված այդ իրողութեան ճշմարտութենում և մնում է դեռ կասկածանքում, նա շտապում է շուտով առաջ բերել զանազան հեղինակների կարծիքներ, որ ընթերցողը չտարակուսէ և ընտրէ նոցանից ամենաճիշդը և ամենահաստատու իւր դատողութեան համեմատ ³⁾, և այդ միջոցին նա դառնում է գլխաւորապէս

1) Մով. Խոր. Պատմ. Հայ. Գիրք երրորդ, գլ. 75.

2) Նոյն, Գիրք առաջին, գլ. 7.

3) Նոյն, Գիրք I, գլ. 4.

դէպի յունական աղբիւրները¹ : Սա է պատճառ այն հռչակաւորութեանը, որ ունի Խորենացին բոլոր հայագէտների առաջ : Բոլոր հայկական պատմագրոյնների համար Խորենացին եղել է միշտ ամենահզօր ապացոյց և Խորենացու անունը — փառաբանութեան անուն : Եթէ նոքա, խօսելով մի պատմագրական իրողութեան վերա, երկմտումեն փոքր ինչ նորա խնդրութեան մասին, նոյն ժամայն իւրանց օգնութեան կանչումեն Աստուծու մարդի — սքանչելի Մովսէսի պատմութիւնը, որպէս անկեղծ, սրբազան աղբիւրի, որին նոքա սովորել են արդէն հաւատալ ինչպէս Սուրբ Գրքին, համոզված լինելով առաջուց նորա անկեղծ ճշմարտախօսութեան մասին : Բոլոր հայ նշանաւոր պատմագրոյններն — Կիրակոս Գանձակեցին², Թովմաս Արծրունին³, Ստեփանոս Ասողիկ, Սամուէլ Անեցի, Ներսէս Շնորհալին — ճանաչեցին և խոստովանեցին նորան որպէս ազգային պատմութեան Հայր : Պ. Էմինը, համեմատելով քերթողահօր և Յովհաննէս Կաթողիկոսի պատմութիւնների հատվածները, վկայումէ, որ Յովհաննէս Կաթողիկոսը շատ անգամ իւր պատմութենում առաջ է բերում Խորենացու մաքերը : «Յանեայ զառ ի յինէն ինդրողացն զանդուլ նոցայն հոգւոյն շարժմունս իմացուածոց» : «Իսկ նա պատգամ յղէր զսառուցեալ հպարտութիւն բարուցն ջնուցանել և դալ ի հնազանդութիւն և կեալ ի հանդարտութեան» : Խորենացու Պատմութեանն ծանօթ ընթերցողը այս տողերից յետ կմտաբերէ ի հարկէ սորա առաջին գրքի I և XI գլուխները⁴ :

Խորենի պատմագրոյն զրականական արժանաւորութիւնները արժանապէս զնահատեցին մանաւանդ վերջին ժամանակում արեւմտեան ուսումնականները : Անգլիացի, Ֆրանսիացի, գերմանացի, իտալացի բանասէրներն վաղուց արդէն սկսել են պարապել հայկական չէրօգօտի գրվածներով և շարունակումն այդ պարապմունքը մինչև այսօր :

(Կշարունակվի) :

Ս. ՍՏԵՓԱՆԷ :

¹ Մով. Խոր. Պատմ. Հայ. Գիրք առաջին, գլ. 2 :

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, գլ. 1, գլ. 2 :

³ Թովմաս Արծրունի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք առ. գլ. 14 :

⁴ Յով. Կաթ. Պատմ. Հայ., Մոսկ., 1853 եր. 4, 77, 151, 164 :

„ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔՆԱՐԻ“ ԱՌԻԹՈՎ:

Es irrt der Mensch, so lang er strebt. — Goethe (Faust).

(Մարգո սխալումէ, ինչքան որ ձգտումէ):

Օրադրականութիւն երկայրի գէնք է: Վատ կերպով գործածված նա փնտա կարող է բերել հասարակութեանը. — հասկանալով իւր հասարակական պաշտօնը, նա օգուտ է բերում ժողովրդին, նա հասարակութեան արտայայտումն է դառնում, և օգնում է նորան բարեփոխելու իւր կեանքը և ձգտելու դէպի առաջադիմութիւն:

Մարդը անհատ է, և գրողը մարդ լինելով պիտի իւր անհատական (индивидуальный) կարծիք և համոզմունք ունենայ: Ոչ միայն չպէտք է վախենանք բազմակերպ կարծիքներից և համոզմունքից, — այլ և պէտք է ցանկանանք, որ զանազան ուղղութիւնները բազմաձև գրականութեան մէջ, որպէս և զանազան կուսակցութիւնները քաղաքական կեանքի մէջ: Բայց հարկաւոր է վախենալ գրականական զանազան ուղղութիւնների թշնամութենից:

Գրողը չպէտք է նայէ իւր հակառակորդի վերա ինչպէս թշնամու վերա, — այլ որպէս միեւնոյն ասպարէզում գործող, թէև ուրիշ ուղղութեանը հետևող, ընկերի վերա: Երբ զանազան սերունդների, ուղղութիւնների և կարծիքների ներկայացուցիչները ձեռք ձեռի սուսած, առանց որևիցէ թշնամութեան քննումն իւրանց հակառակորդների մտքերը, աշխատելով կամ նոցա պարզել, կամ նոցա մէջ եղած պակասութիւններ և սխալներ գտնել, — այն ժամանակ գրականութիւնը հասնում է իւր կատարելագործութեանը:

Գոնէ աշխատելը չգրել դէպի այդ կատարելագործութիւնը, եթէ նորան հասնել չենք կարող:

Երբ գրականութեան կամ օրադրականութեան անդամը առանց որևիցէ թշնամութեան, մեկնելով ձեռք դէպի իւր հակառակորդները, ասում է նոցա «բարեկամներ, պառւելով ձեր անձը, ես ստիպված եմ քննադատել ձեր մտքերը, չղպելով ձեր անձնականութեանը (personnalité) ես մինչև մահը կկրու-

Լեմ ձեր քարոզած սկիզբների դէմ, որովհետեւ նոքա ինձ
 փնտրողներ են երևում: Մենք հակառակորդներ ենք Տաթևի և
 «Լեզքի» կողմից, բայց մեր նպատակներն և չգաղափարներն նա-
 յելով, բարեկամներ ենք: Մենք հակառակորդներ ենք, և ոչ Լեզ-
 քիներ *:

Երբ զրոյը հասնումէ այդպիսի զարգացման աստիճանին,
 կարելի է ասել թէ նա հասկանումէ զբաղանդութեան հասա-
 րակական պաշտօնը:

Նորերումն հասաւ Հէյդլէրգ պ. Մ. Միանսարեանից հը-
 րատարակված երգարանը:

Աշխատելով աւելի ժողովրդի մէջ գործող սկիզբների և
 ուղղութիւնների վերա ուշադրութիւն դարձնել, ես ինձ հա-
 մար կանոն եմ դրել երբեք անձներին չդիմել. մանաւանդ
 ինձ ցանկալի կլինէր պ. Միանսարեանի պէս օգտաւէտ և աշ-
 խատասէր անձների դէմ չխօսել: Մորանով ես չեմ կամե-
 նում ասել թէ պ. Միանսարեանի գործունէութիւնը, այսինքն
 հրատարակված աշխատանքների նիւթերը բոլորովին յարմար
 են ժողովրդի պահանջմունքին, — այլ նորա անունը յիշելով,
 ես կամենումի միայն խոստովանել թէ ամէն գովասանքների
 արժանի է նորա աշխատասիրութիւնը և եռանդը:

Եւ եթէ ես այժմ վճռել եմ պ. Միանսարեանի մտքերի
 դէմ խօսել, դա այն պատճառով է, որ համեմատելով նորա
 յօդվածի ուղղութիւնը (Մտածութիւնը ազգային լուսաւո-
 րութեան մասին) հին սերնդի ուղղութեան հետ, — ես եր-
 կուսի մէջ մեծ նմանութիւն դտայ:

Ուրեմն ես այստեղ չեմ խօսում անձնական կարծիքնե-
 րի վերա, այլ մի հասարակ ուղղութեան վերա: Հայերի մէջ
 շատ յօդվածներ են տպվում, որոնք ոչ մի ուղղութիւն չու-

* Ի հարկէ այսպէս է, երբ ամեն օրադիրը հասկանումէ և պատ-
 ւումէ իւրան: Բայց ընթերցողը թող մտածէ թէ ինչ նպատակներ
 և ձգտումք ունի օրինակ «Մեղ», «Է» լրագիրը, որ կարօղանաւ
 որեկեց օրադիրը նորա հակառակորդ վնակ: Երբ մի լրագրում միայն
 ձգտումն, նպատակ չկան, հարկաւոր է ցանկանալ, որ թուղթը ի դուր
 չմտնուի:

ներառել, արժանի չեն քննադատութեան: Բայց պ. Միանաս-
րեանի յօդվածը ունի ուղղութիւն, — թէ կէ փնտասկար, —
և դա է պատճառը, որ ես վճռեցի նորա դէմ խօսել: **Պ.** Միանասրեանի յիշված յօդվածը (ինչպէս ամէն յօդ-
ված) (երկու որոշ կողմեր ունի, տեսական և գործնական կող-
մը: Ես կարծում եմ, որ բառական անպտուղ աշխատանք կլի-
նէր քննել այդ յօդվածի տեսական մասը, որովհետեւ չեմ
տեսնում որ գիտութեան կամ ինչ գիտնական իրողութիւն-
ների վերաէն հիմնված դորա մտքերը, ինչպէս — օրինակ թէ
կանանց բնաւորութիւնը տղամարդիկներին բնաւորութիւնը ա-
ռաւել: Ընդունակ են մի որեւիցէ գործ յամառութեամբ կա-
տարելու, թէ նոցա կազմվածքի զօրութիւնը և ոյժը յամա-
ռութեան տարածման և հլու թեան ընդունակ է: Ինչի վերա
է հիմնված օրինակ, յետագայ տեսութիւնը. «Տղամարդը ըն-
դունակ է մեծ սխրագործութիւններ անել, բայց այդ սխրա-
գործութիւնները երկայն ժամանակ չեն տևում, յարատև չեն,
անընդհատ չեն շարունակվում. միմիայն կին մարդը, կինար-
մատը ընդունակ է շարունակել անդադար, երկար ժամանակ,
սկզբից մինչև վերջը միևնոյն: Համբերատարութեամբ և ուժով
թէ սխրագործութիւն, թէ այլ գործ, որին նա ձեռնամուխ
կը լինի»: (Երես. 3): **Հարցը** այդ ժողովուրդի մասին:
Հարցնում եմ ձեզ, ինչի վերա են հիմնված այդպիսի տե-
սութիւնները. . . . Բնական զիտութիւնը մինչև այժմ չէ
ապացուցել թէ կնոջ կազմվածքը տղամարդի կազմվածքից ա-
ւելի ընդունակ է դժվար, անընդհատ, անդադար մի գործու-
ղութեանը: Այս վորձ, ոչ ևս պատմութիւն մեզ չեն առա-
ջարկել բառական իրողութիւններ, որ նոցա վերա մի այսպիսի
օրէնքը հիմնէինք: Մենք միայն մի բան գիտենք, — թէ կինը
ստրուկ է եղել և է մինչև այժմ, թէ կրթութեան, թէ հա-
սարակական իրաւունքների կողմից, * ուստի և ստրկի բոլոր
յաակութիւններ ունի:

* Հասարակական իրաւունքների զվառորներից մինը կրթութեան
հաւասարութիւնն է: Երկու տարի առաջ ես յետագայ տողերը գրեցի
մի յօդվածի մէջ. «Երկուստարդները դարձեալ կարողութիւն ունին»

Կամ ինչ նպատակով են յայտնվում սորա նման փիլիսոփայական մտքերը, և . . . իսկ գործին կարգադրութիւն առնողը, ուղղութիւն տուողը պիտոյ է լինի և պիտի ընտրեն նորան, ով առաւել վարպետ է և ընդունակ այս գործի մէջ: Ով գիտէ միմիայն փինաչութիւն (հնակարկատութիւն) թող դերձակի գործի մէջ տնօրէնութիւն չանէ: Ամենայն բանի մէջ ուղղութիւն տուողը, կառավարիչը, տնօրէնութիւն անողը պիտոյ է լինի ամենից ընդունակ և վարպետը այդ գործի մէջ: Կարճ եմ ասում, բայց կամեցողը միտքս կը հասկանայ, որ կամենումեմ Սողոմոնի խօսքը մէջ բերել, թէ որ հանձարեղն է, զառաջնորդութիւնն նա ստասցի: (Երես 17): Մի՞թէ ժողովուրդին ասելով թէ «գործ կառավարողը պիտի վարպետ լինի», դուք նորան միջոց էք տալիս ճշդութեամբ որոշել մարդիկների վարպետութեան աստիճանը, մի՞թէ քարոզելով թէ կառավարիչները պիտի հանձարեղ լինին, դուք մի չափ էք տալիս, որով ժողովուրդը կարող է մարդիկների արժանաւորութիւնը որոշել: Երբ ժողովուրդը մի մարդ է ընտրում մի գործ կառավարելու, նա միշտ համոզված է թէ ամենատարժանաւոր և ամենավարպետ մարդին է ընտրել: Ուրեմն քարոզները աւելորդ բան են, որովհետև ժողովուրդը այն ժամանակ կընտրէ իրաւարժանաւոր մարդիկ, երբ զարգացած կլինի: Իսկ զարգացմանը հասնումէ ժողովուրդը ոչ թէ քարոզների, այլ գիտութեան միջոցով. — իսկ գիտութիւն մտցնելու համար հասարակութեան մէջ, երկար ժամանակ է հարկաւոր:

Իւրանց աներից հեռու փոխել իւրանց ուղղութիւնը, իւրանց կարծիքները, ազատվել նախապաշարմունքից . . . : Բայց աղջիկների համար կարողութիւն ևս չկայ այդ անելու: Նոյա պինդ բռնել են, նստեցրել են տանը, և սպանել են նոյա խելքը քարոյականութեան անուշով: — Այժմ պ. Միսնասրեանի յետադայ տողերը արտայայտութիւն են դառնում հին սերունդների հնամուլ (консерв.) ուղղութեանը: Բայց չի մոռանանք, որ երբ տղայք, որեւիցէ ուսումն ստանալով իւրանց ծննդեան տեղը, կարող են դնալ օտար երկիրներ, կատարելագործել իւրանց ուսումը, աղջկունք պիտոյ է բաւականանան այն ուսմամբ և դաստիարակութեամբ, որը կարող են սալ նոյա ծնողքը և տեղական ուսումնարանը: (Երես 5): Հեղ. ծան.

Վերջապէս ո՞րն է այն մարդը, որ իւրան վարպետ չէ համարում. և ո՞ր է այն չափ, որով ես կարողանայի որոշել թէ ես վարպետ եմ, թէ ոչ:

Ասկեք թէ ժողովուրդը հարկաւորութիւն է յայտնում գումարներ կազմելու, գործեր կառավարելու համար: Ես ինձ վարպետ եմ կարծում այդ գործին ձեռն տալու: Ասկեք թէ ժողովուրդն ես ինձ վարպետ համարելով, ճշմարիտ յանձնում է ինձ այդ գործի կառավարութիւնը: Եւ ես գումարներ կազմելու նպատակով, քարոզելու և գործելու իրաւունքները ստանալով, վիճակաւորներ եմ առաջարկում կամ հիմնում հասարակութեան մէջ, — վիճակաւորները որ ամենափնասակար գործ է, որը վաղուց դատապարտել է զիստութիւնը*:

Այո, ամեն գործի կառավարիչը պիտի վարպետ լինի, բայց այդ բաւական չէ. — հանձարեղ մարդին ևս մի գործ յանձնելով, ժողովուրդը չափաի տայ նորան անասհման իրաւունքներ. նա պիտի աշխատէ քննադատել նորա մտքերը, սահման տայ նորա գործադրելի իրաւունքներին, — եթէ ոչ — ամենահանձարեղ մարդն ևս կարող է փնաս բերել. որովհետեւ սրբալիքը մարդկային է, թափառելը մարդի բնաւորութեան յատկութիւնն է:

Սողոմոնի խօսքերը լաւ էին իւրանց ժամանակով, բայց

* Յոյս ունիմ ժամանակով «Հայկական Աշխարհ» օրադրին մի փոքր յօդված առաջարկել, որտեղ կաշխատում ապացուցանել վիճակաւորների փնասը, ժողովրդի թէ քաղաքական, թէ հասարակական, թէ դրամական և թէ բարոյական կեանքի համար: Աղբիւրներս սոքա կլինին.

Rau (Finanzwissenschaft), Umpfenbach (Finanzwissenschaft), Bleibtreu (Politische Arithmetik), I. B. Say (Traité d'économie politique), Bluntschli und Brater (Staats Wörterbuch), Bender (Das Lotterierecht), Ponsiglioni (Sienza del popolo.—Il giuoco del Lotto), A. Wagner (Das neue Lotterieleihen), Hock (Die öffentl. abgaben), Albert Wild (Die Europäischen Lotterieleihen). և այլն:

Շատ ուրախ կլինեմք, եթէ պ. Միանսարահանը բարեհաճէր պատասխանել միւր — ինչ նպատակ է ունեցել նա աչքի առաջ վիճակաւորների առաջարկելու ժամանակ: (Նրկա 18): Հեղ. ծան.

այժմեան մարդկային հասարակութիւնը միայն Սողոմոնի խօսքով չէ կառավարվում, այլ կառավարվում է գիտութենից մշակված օրէնքներով:

Բայց դառնա՞նք դէպի յօդվածի գործնական մասը: Պ. Միսնսարեանի զանազան առաջարկութիւնների թւում, մենք շատ օգտուէտներ ևս գտնում ենք, օրինակ մանկավարժական ժողովներ հիմնելու առաջարկութիւնը դաստիարակութեան կանոնները մշակելու համար և հաւաքվել հարունակաբար կովկասի զանազան քաղաքներում (երես 15 և 16): — Այնպիսիներ ևս գտնում ենք, որոնք եթէ օգտուէտ չեն, գոնէ վնասակար չեն կարող լինել, այն է որ ամեն տեղ և կեանքի ամեն բնույթ Հայերը անդադար քարոզեն կեանքի վերաբերեալ օգտուէտ մտքերը (երես 16): Առաջարկել ժողովուրդին գիտնական մի իրողութիւն, կամ առաջարկել գիտութենից մշակված մի գործնական հիմնարկութիւն, կամ վերջապէս մի գործնական միտք, — նշանակում է ծանօթացնել ժողովուրդը մի նոր մտքի հետ, ուրեմն նորան մտածել ստիպել: Բայց առաջարկել քարոզել (միւսնոյն է թէ առաջարկել բարոյական լինել կամ ազդը սիրել) — նշանակում է առաջարկել ոչ թէ նոր միտք, այլ զգացմունք: Իսկ զգացմունք առաջարկելը աւելորդ բան է: Զգացմունքին կարող է հասնել միայն կարգացած մարդը: Ժողովուրդը նորան չէ կարող հասնել մինչև որ նա ազէտ է:

Ամբողջ ժողովուրդին քարոզել առաջարկելը աւելորդ աշխատանք է, որովհետև եթէ նա մինչև այժմ չքարոզեց, — նշանակում է կամ հարկաւորութիւն չէ զգում քարոզելու, կամ չէ խմանում «խնչպէս» քարոզէ, կամ վերջապէս չէ խմանում «խնչ» քարոզէ*:

Հէյդլբերգ, 1869:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

Այս յօդվածի մնացած բոլոր մեծագոյն մասը, որտեղ խօսվում է ընդհանուր դաստիարակութեան և ազգութեան խնդիրների մասին, չկարողացանք տպել խմբագրութենից անկախ սրտոնմանով:

* «Թող ամենայն Հայ այսպիսի մտքեր քարոզէ, ժողովուրդեան»

ՊԻՏԻ ՍՈՎՈՐԵՆՔ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ՈՉ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐ:

(Հերդերից):

Ի՞նչ կնշանակէ կեանքի համար սովորել: Ըստ երևոյթին սա կնշանակէ սովորել այն, ինչոր օգտաւէտ է լինում կեանքում, ինչոր յարմարաւոր է կեանքում, ինչոր տալիս է մեզ աւելի լաւ ապրելու միջոց: Բայց կեանքը շատ ընդարձակ և բազմատեսակ պահանջմունք է անում, իսկ միւս կողմից յարմարաւորութիւնը և օգտաւէտութիւնը սակաւ են լինում անմիջական, որովհետև մի գիտութիւն հիմնվումէ միւսի վերա և միևնոյն ժամանակ ինքն նոր գիտութեան հիմն է դառնում: Ուստի մեծ անմտութիւն կլինէր ամեն անգամ, երբ ես մի բան եմ սովորում, նոյն ժամայն հարցնեմ ինձ թէ ի՞նչիս է պէտք ինձ այս իմացութիւնը, ի՞նչ կտա սա ինձ և ի՞նչ օգուտ: Բայց կարօղ ես մի՞թէ առաջուց դուշակել քո բոլոր կեանքը և այն ամեն հանգամանքները, որոնց կարօղ ես հանդիպել: Գուե՞րօղ ես մի՞թէ իմանալ, թէ ինչ կհարկաւորվի քեզ կեանքի ամեն վայրկեանում և ամեն նոր ձեռնարկութենում: Երբ դու փող ես վաստակում, մի՞թէ հարցնումես դու քեզ կամ կարօղ ես մի՞թէ առաջուց որոշել թէ ինչ պիտի ձեռք բերես նորանով, և երբ դու մի լեզու ես սովորում, գիտես արդե՞ք թէ ում հետ կպատահէ քեզ այդ լեզւով խօսել: Ուստի մեր խօսքը «կեանքի համար սովորել» աւելի հասարակ և որոշ նպատակին է մօտենում. այսինքն պատրաստենք մեզ մեր միջոցներով և ընդունակութիւններով, հոգու և մարմնի յատկութիւններով նորա համար, ինչ որ կեանք են անվանում, որ չմնայք կոպիտ և տգէտ մարդիկ, որքան ներումեն գիպվածը, ժամանակը և հանգամանքները, և աշխատենք կադմելու մեղանից այնպիսի առողջ անձներ, որոնք պիտանի լի-

մէջ — ասումէ պ. Միանսարեանը: — Բայց եթէ ամենայն Հայ խնայի մտքեր քարոզել կարողանար, այդ կնշանակէր, թէ ամբողջ հասարակութիւնը կազմված կլինէր զարգացած մարդկանցից, ուստի և քարոզել աւելորդ կլինէր: Միևնոյն է եթէ ես ասելի, թէ ժողովուրդը զարգացած լինէր, — այն ժամանակ նա զարգացած կլինէր»: Հ. ծ.

նին կեանքի ցոյց տված ամեն գործունէութեան համար: Ուրեմն իւրաքանչիւրը պիտի սովորէ իւր դասը, որը հարկաւոր է իսկ նորան և ոչ ուրիշին, ինչպէս կեանքում իւրաքանչիւրը փորձութեանն է ենթարկում իւր հոգեկան և ֆիզիկական զօրութիւններ, իւր միջոցներ, ունի իւր կենսական նպատակներ, նոյնպէս իւրաքանչիւրը սովորում է իւր համար, և ոչ ուրիշի, եւր կէտէի համար:

Ուստի մեր ուսման մէջ պիտի որոշվի և հեռացնվի ոչ միայն այն ամենը ինչ որ բոլորովին անպիտան է,

Աւելի լաւ է զարգացրու քո սեփական հոգեկան և մարմնական զօրութիւններ կանոնաւոր յարաբերութեամբ դէպի միմեանց, այն ժամանակ դու կարող ես ասել քեզ. «Ես սովորում եմ կէտէի համար»:

Թէ ինչպէս պիտի հասնեն այս նպատակին, իւրաքանչիւրին պիտի պատասխանէ նորա սեփական սիրտը և նորա խելացի մանկավարժի բարի խորհուրդը: Ով ուսումնարանում բթամտաբար, անկենդան և հիւանդոտ կերպով է սովորում, ով զարգացնում է միայն հոգեկան զօրութիւններ և արհամարհում է մարմնականը, որպէս թէ նա մաքուր վերացական ոգի լինէր, ով աշխատում է միայն իւր-հոգեկան զօրութիւններին միմով, օրինակ, երեւակայութեամբ, յիշողութեամբ, չը հոգալով միւսների մասին, իմաստի մասին, ով սովորում է զլիսի համար, առանց մտածելու սրտի մասին, կամ ով երեւակայութեամբ յափշտակված, չի ստանա անաչառ կանոնաւոր հայեացքներ, ամեն բանի վերա թեթեւ է նայում, ծանր և շարունակ աշխատանքից հեռանում է որպէս դժոխքից, նա կեանքի համար չէ աշխատում, որովհետեւ կեանքի համար հարկաւոր է ամբողջ և առողջ մարդ, հոգու և մարմնի բոլոր զօրութիւններով զինաւորված մարդ. նա պիտի աշխատէ և զլիսով և սրտով և մտքով և գործով, և աշխատէ ոչ միայն

յօժարութեամբ, այլ ամենախիստ կերպով, ով այս չէ հարօղ, ով չէ ընտելացրել իւրան այս գործին, նա կեանքի համար չէ սովորել: Եւ քանիսին արդեօք չարչարել է սեփական խիղճը այս գործի պատճառով: Քանի այնպիսի աւելորդ բաներ ենք սովորում և կորցնում նոցա վերա ժամանակը, առանց որոնց հեշտութեամբ կարօղ էինք մնալ և բաց ենք թողնում ամենակարևորը նորա համար միայն, որ նորա ուսումնասիրութիւնը անխորժ էր թւում մեզ: Մենք շատ բան կողքի ենք դնում, ինչ որ անշուշտ պահանջումէ կեանքը և որի պակասութեան պատճառով մենք կաղ ենք լինում կեանքում: Արթուն կաց, երիտասարդ, և սովորիր կեանքի համար: Այն ժամանակը, որի համար դու մեծանումես և պատրաստումես քեզ, կեանքում փորձված մարդիկ է պահանջում. այսինքն այնպիսի մարդիկ, որոնք ուսումնասիրել են կեանքը, որոնք ունին խիստ իմաստ, առողջ հայեացքներ, հաստատուն ձեռներ գործ շինելում, առողջ լսելիք, որ լաւ լսեն և հասկանան ամեն ասածը և ամենքին ուղիղ պատասխանեն, որոնք հասկանային բնութիւնը և աշխարհը իւր պահանջմունքով և կարիքներով: Նոր տարիները նոր զօրութիւններ և նոր աշխատասիրութիւն են պահանջում: Գուք, երիտասարդներ, նոր ժամանակի էք առաջ գնում, որի մէջ մենք կիսամեռ կհամարվինք: Սովորեցէք նոր դարի համար, սովորեցէք, որ իմանաք նոր ժամանակում ապրել:

Վերջապէս որովհետեւ մեր կեանքը միայն նոր տեղեկութիւններ և մտքեր չէ պահանջում, այլև կամքը և ձգտմունքը, և կեանքը նոյն իսկ սոցոսնից է բաղկանում գլխաւորապէս, ուստի մեր խօսքը, պիտի սովորենք կեանքի և ոչ ուսումնարանի համար՝ վերաբերվումէ գլխաւորապէս սրտի և քնուարուքեան զարգացելուն: Ի՞նչին են պէտք հազարաւոր տեղեկութիւններ առանց ձգտմունքի, առանց ազնւաբար և արդարապէս ապրելու ցանկութեան: Մենք ապրում ենք նախ և առաջ կամքով: Սերբ պիտի մեզ դատապարտէ կամ միտիթարէ, զօրացնէ կամ թուլայնէ, վարձատրէ կամ պատժէ: Մեր կեանքի բաղդաւորութիւն կամ անբաղդութիւնը միայն գիտութենից չէ կախված,

այլև մեր բնաւորութենից, ձգտմունքից. կեանքի բոլոր զինը բովանդակված է մեր կուրծքում: Ուրեմն նա է սովորել կեանքի համար, ով կարողացել է իւր ձգտմունքին օրինաւոր ուղղութիւն տալ, պարզել իւրան կեանքի հիմերը և զօրացնել նոցա, յետո բարձր և հաստատ կանգնել համոզմունքի համար, և ապրել ոչ միայն Գլխով, այլև սրտով մարդիկների և Աստուծու համար . . . :

ԻՇԽԱՆ ԲԱԳԲԱՏՈՒՆԻ:

Ն Ա Մ Ա Կ Դ Է Պ Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Օ Ղ:

Ըստ բազմայորդոր թախանձանաց ոմանց բարեկամաց ուշադրութեամբ կարդալով պ. Պալատնեանի հայերէն լեզուի «Գործնական ֆերականութեան» առաջին հատորն, որ ապուած է Թիֆլիզում անցած 1868 թուին, դարմանք կալաւ զիս՝ ստուգելով զնորա յայտնի թերութիւնսն, և զոչ սակաւ հակասութիւնսն ընդդէմ ամենամաքուր լեզուիս մերոյ, զգալի՝ եղև ինձ և պարտաւոր համարեցի զիս առ ՚ի զգուշութիւն և օգուտ ընծայել ուսուցանողաց և ուսանողաց նորին՝ հրատարակել զրով զնկատմունս իմ ըստ չափու կարողութեան տկար զրչիս և ըստ ներելոյ բազմազբաղ ժամանակիս: Ըր ընդ այսմ ուղարկելով Ձեզ, աներկբայ եմ, թէ տեղ կդանի այն Ձեր «Հայկական Աշխարհ» կոչեցեալ ամսագրումն: Հաւատացէ՛ք, պարոն, թէ ոչ ատելութեան հոգւով կամ չար նախանձու կոյր աչքերով արարի այս բանաբնութիւնը, կամ ինձ ցոյց տալու մարքով՝ որ զիտուն երևիմ հասարակութեան մէջ, այլ ՚ի սիրոյ և ՚ի սրտացաւութենէ լեզուիս ստիպուեցայ, որ այսպիսի թարգմանած ֆերականութեամբ չտանայ նա արատ, և մնայ միշտ իւր պանծալի և սլայծառ փեմութեան մէջ, ինչպէս էլսած է մինչև ցայսօր:

՚ի 1 փետր. 1869, ՚ի Շ.

ՄԱՐՅԻՐԱՍ Ա. ՇԱՀԻՄԱՐՅԻ:

(Այս անգամ յետագա քննութեանս միայն սկիզբն ահա տպումէնք նոյնութեամբ, ինչպէս ստացանք, հեղինակին թողնելով պատասխանալովութիւնը):

Խմբ.

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՊԱՆԱՍՆԵԱՆ:

Այս օրերս երեկոյեան ժամանակին պատահելով մի ժողովում, իմացայ Էնտել, որ մեր Թիֆլիզումը անցեալ տարին հայերէն նոր քերականութիւն է տպուել, և շատ անձինք կարդալով անբաւական են մնացել պատուելի հեղինակիցը, որովհետեւ այն լեզուի առաջնորդ գիրքը ոչ միայն մեր լեզուի հոգեւոյն և ուղղութեանն ընդդէմ, այլ յարմար և անհամեմատ են տեսել, այլև զխովին օտար լեզուից թարգմանած, նախնեաց լուսաշաւիղ գրութիւններէն հեռացած, մեծ փոփոխութիւն և աւելորդ բաներ մտցրած մէջը, որք ուսանողաց մտքերին մեծ ծանրաբեռնութիւն են և շփոթումն, յորոց չկարեն քաղել ակնկալեալ պոռուղքն, և ամենայն վարժապետ՝ որ կամենայ նրանով ուսուցանել երեխայի մի բան, անպատճառ պէտք է ինքն երկար ժամանակ դեգերի հեղինակի մօտ, որ ապա թէ կարենայ սովորցնել ուրիշին իւր սովորածը, էն էլ ոչ մեր լեզուի ոճովը, այլ օտար լեզուաց, և այն: Ասելով զայս՝ ցանկացայ տեսանել զայն քերականութիւն, և ահա իմ բազմիցը բարեհոգի տանուտէրը հանեց զայն իսկոյն կամօղէն և տուաւ ինձ: (Երանի՛ թէ և օտար լեզուի բնաղիրն էլ այսպէս հանէր և տայր), խնդրելով՝ որ մի քանի օր վերադնեմ զայն մօտս և իմ դատողութիւնս թէ կարելի է յայտնեմ զըրով: Ահա կատարելով պատուական բարեկամիս խնդիրն յայտնի եմ անում բանասիրաց իմ նկատողութիւնքն և կարծիքն այս նոր քերականութեան մասին՝ առաջ յառաջաբանութենէն սկիզբն առնելով՝ շատ համառօտ և շատ հարեանցի աչքի տակից անցկացնելով:

Քսանը հինգ երեսուն տարի կայ որ Հայը, իր զարեւոր թմրութիւնից շարժուելով, կարծես սկսում է ցոյց տալ, որ ինքն էլ ընդունակ է լուսաւորուելու և քաղաքակիրթ ազգերի մէջ իր փոքրիկ, բայց պատուաւ որ տեղը բռնելու. յառաջաբան երես Ա:

Չէ՛ ուղիղ այս բան, որովհետեւ Հայն ուր և լինելով իւր բուն հայրենեաց մէջ կամ արտաքոյ նորա օտար տէրութեանց

Հովանաւորութեան ներքոյ միշտ հետամնւաւ և ամենայն հոգւով և մտօք ջանադիր է էլած լուսաւորութեան և միշտ իւր զլուխը և ազգութիւնը հանդէս է հանել օտարաց առաջը իւրով ուսումնասիրութեամբ և ազգասիրութեամբ մինչև զարմացնել շատ Եւրոպայի ազգաց: Եւ ոչ թէ 25 կամ 30 տարի կր լինի, որ Հայն իւր մտաւոր թմրութենէն սթափուելով՝ երևելի է դառել աշխարհիս մէջ, այլ իւր 200 տարի կր լինի որ նա անգործ չէ նստած և անհոգութեան մէջ չէ ընկղմուած: Խօսքիս ապացոյցք են Անգղիայի, Տաճկաստանի, Հոլլանդիոյ և Ռուսաստանի Հայերն, որք զրեթէ սկսած իրանց տարազրուութեան օրէն ամէն տեղ ուսումնարան, տպարան, գրատուն բանալով և ուսումնական ընկերութիւն սահմանելով ըստ կարի և ըստ ներելոյ ժամանակին չեն պակասուել երբէք լուսաւորութեան հետ գնալու և ազգի անունը պայծառացնելուց: Մի՞թէ ծածկել կամ ուրախալ կարենք Վենետիկեան Միաբանութեան աշխարհահռչակ գործքերն այսմ մասին: Մի՞թէ աննշան, չնչին և հասարակ բան է Ղուկաս Վանանդեցւոյ, Ռսկան Եպիսկոպոսի և ընկերաց նոցա ջանքն և յաջողակի բազմապտուղ գործառնութիւնքն Հոլլանդիոյ Ամստըրամ քաղաքի մէջ: Ես և դու պ. հեղինակ Ռ. Էր Էրնք, երբ արժանայիշատակ Սիմէօն Հայրապետն իւր բարբարոսական և ամենադառն ժամանակի մէջ գեղեցիկ տպարան, թղթի գործարան և գերահռչակ ուսումնարան հաստատեց ս. Էջմիածնայ Աթոռում, որից ծագեցան և շատ փառաւոր անուն հռչակեցին ոչ սակաւութիւ վարդապետք և եպիսկոպոսունք ազգի ազգի գիտնական գրուածովք: Ռ. Էր Էրնք ես և դու, երբ նորա լուսահոգի աշակերտ մեծանուն և մեծագործ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն երկայնաբազուկ Արղութեանց Պետրբուրգ, նոր Նախիջևան և Աստրախան քաղաքները զարմացում էր իւր գրատպութեամբն, ուսումնարանաց հաստատութեամբքն և ազգասիրական մեծագործութեամբքն: Աղաբաբեան Ուսումնարանն յԱստրախան, Եղիազարեանն ի Մոսկուա, և Ներսիսեան աղբային Դպրոցն Թիֆլիզի մէջ անստոյգ են համարում ձեր խօսքը, թէ ոչ 25 կամ 30 տարի է, որ Հայերը զարթել են և ցանկանում են

լուսաւորվել, և Եւրոպացի ազգերին հասնիլ, այլ հարիւրաւոր տարիքներ կը լինին. բայց թէ դեռ չեն նրանց նման դառնել, կամ չեն կարողանում հասնել, դոցա պատճառքն շատ և շատ են, ես ո՞ր մինը քեզ այժմ 'ի հաշիւ բերեմ

դու առաջ մեր ազգին ամենին առհասարակ փողով հարստացրել, սիրով և միաբանութեամբ կապիր իրար հետ, և որ աւելի զգային է, աշխատիր

ընդ նմին իւր բնիկ բարբառով խօսիլն ոչ յամօթ համարել, այլ փառք և պարծանք ինքեան, և յայնժամ ես քեզ ցոյց կը տամ, որ Հայն ուսման և լուսաւորութեան մասին չէ երբեք քնած, որ քո ասելովդ նոր վարթնի և նոր թարգմանած քերականութիւնովդ իւր լեզուն սովորի հիմնաբար: Երկնային անհասանելի կամքն Աստուծոյ այնպէս է տնօրինել Հային, որ հայրենայիք լինի, օտար տէրութեանց մէջ թափառի, և իւր խելքովն և աշխատանքովն իւր պատիւն ու ապրուստը ձեռք բերի. և այս թերեւս այն մասին, որ ճշմարտուի առակն. թէ իմաստունները հանգիստ են սիրում, և յիմարները հայրենիք:

Դիտութեան այլ և այլ ճիւղերի վրայ դասադրքեր . . . սակաւաթիւ ու շատ կողմից պակասաւոր են⁶. յառաջաբան երես Ա:

Զէ՛ կարելի ճշմարիտ համարել և այս խօսքս. պատճառ որ գիտութեան այլ և այլ ճիւղերի վրայ կան բաւական բազմաթիւ դասադրքեր և ամենայն կողմից կատարեալ. երանի թէ որքան այնպիսի գրեանք ունիմք, այնքան ևս հետեւողք և ուսանողք ունենայինք. պատճառ որ մերոնք

մի փոքր սովորելուց յետոյ իւրանց լեզուն՝ ամենայն ջանիւք և հոգւով անձնադիր են լինում ուսանիլ գաղ. և գերման. լեզուք և արհեստք յօրինուածք այս լեզուներով: Այս օտար լեզուաց և օտար գրեանց համար ոչ ինչ չեն խնայում, որ չմոխն, բայց իւր լեզուի համար մի կոպէկ տալն անգամ վարժապետի կամ գրքի ծանր են համարում և էստուց է՝ որ շատ հարուստ ծնողաց որդիքն այս օտար լեզուաց

մէջ պրօֆեսօր են, բայց իրանց հայրենի լեզուումն ոչ միայն աշակերտաց կարգումն են, այլ նաեւ համարձակ խօսիլ հայերէն ոչ գիտեն և կարդալ գրելն առանց մի բառ հասկանալու շատ թոյլ և շատ ծիծաղելի, ըստ որոյ ոչ դիտութեան ալ և այլ ճիւղերի դասագրեանքն են սակաւաթիւ և շատ կողմից պակասաւոր, այլ ուսանողքն են սակաւաթիւ և շատ կողմից պակասաւոր, աւելի որ չունին խրատուող և վարձատրող ոչ աշխարհական իշխաններից, և ոչ հոգեւոր առաջնորդներից: Եւ թէ որքան դասառական ձեռնարկք էան յօրինուածք 'ի Վենետիկ, 'ի Վեննա, 'ի Զմիւռնա, 'ի Փարիզ, 'ի Մոսկվա, 'ի Թիֆլիզ, 'ի Քէոքսիա, 'ի Ապլիթա և այլն, աւելորդ եմ համարում յիշել մի մի յանունէ և գլխացաւութիւն տալ կարդացողներին:

»Մեր բոլոր ջանքն ու ճիղն թափեցինք օտարազգի քերականութիւններին հետեւելով՝ այս աշխատութիւնը դործնական, հետեւաբար և օգտակար անելու« . յառջ. երես Գ:

Արդարացաւ դանդառն՝ զոր յիշեցի 'ի վեր լած բարեկամիս տան ժողովումը, թէ նոր քերականութիւնը ծայրէ 'ի ծայր թարգմանած է օտար լեզուից. սրանով ամէն ուղղադատ հայերէնագէտ մարդ կարէ վճռել այս քերականութեան արժանաւորութիւնը թէ Հայոց լեզուն ճիս և ամենաբեղուն լինելով՝ օտարազգի քերականութիւններից կարօտութիւն և հարկաւորութիւն չունի լրութիւն և օգտակարութիւն ստանալ. և նոցա մետոթին հետեւելով կը մոլորուն ու կը շեղուն թէ ուսանողն և թէ ուսուցանողն. պատճառ որ ամենայն լեզու ունի իւր յատուկ ոճն և իւր սեփական ուղղութիւնն. և մի ազգի քերականութիւն յարմարացնել միւս ազգի քերականութեանն գործնական կամ տեսական կերպով՝ այնպէս է, որպէս թէ անպտուղ ծառի ոստը պտղատու ծառի վրայ պատուանտել. կամ ագռաւի ձուն աղունակի տակը դնելով աղունակի ձագ պահանջել. անպտուղ ծառը անպտուղ կմնայ և ագռաւի ձուն ագռաւի ձագ կը հանի, ինչ թռչնոյ տակ էլ որ դնես:

»Պատիւ ունեցանք մեր աշխատութեան ձեռագիրը ներ-

միշտ այստեղ մնալու և իւր վատ գործերը իւր բարեկամների առաջ պաշտպանելու: Ես այսպէս եմ մտածում. մինչ կենդան եմ, իմ գործերս բարի, արդար, ազնիւ լինին, թող անբարոյական մարդիկ բարբանջեն և թշնամանեն:

„Մեղ, Հ-ի“ լրագրի և պ. Սիմէօնեանի հրատարակված անխորհուրդ գոյականների և ածականների դէմ ոչինչ ասել չեմ կամենում իմ կողմից: Նոցա թէ խօսքը և թէ խօսքի ձևը ոչ միայն ազնիւ մարդին, այլ „Մեղ, Հ-ի“ լրագրին անգամ պատիւ չեն անի: Արծեա գեռ ևս չգիտէ պ. Սիմէօնեանը թէ նորա և նորա լրագրի խօսքերն ինչ զին ունին մտածող ընթերցողի աչքում և . . .

Թող պ. Սիմէօնեանը գեռ ևս հասկանա խմբագրութիւն և խմբագրատուն բառերը որոշ նշանակութեամբ գործածելու....

„Արարատի“ փետրվարի 28-ում հրատարակված էր թեմական ուսումնարանների կանոնադրութիւն: Այսանկայի իմանալ, այս կանոնները հրահանգ լինելու համար են, թէ հրատարակված են բազմակողմ մանի քննութեանն ենթարկվելու նպատակով:

Գալով նորէն Թիֆլիսի ծխական ուսումնարանների ուսուցիչների ընտրութեան ձևին, կրկնումեմ (չար մարդիկների ձեռին անարդար գէնք չտալու — տես „Մեղ, Հ-ի“ —), որ վերջին 28-ում հրատարակվածովս ամենևին մտադրած չէի ուսուցիչների արժանաւորութիւններին դպչել, այլ միայն հոգաբարձու բժ. Տէրզրիգորեանի ընտրութեան ձևը հրատարակել, և այսչափ միայն Ես արժանաւորութիւնների մասին չէի կարող խօսել, որովհետև չատերին չեմ ճանաչում անձամբ, այլ միայն լսելով: Երբ ես կկարօղանամ ծխական ուսումնարաններին այցել և տեսնել մեծ ուսուցիչների դաստափութիւնը, այն ժամանակ իմ նկատմունքը ի հարկէ կհրատարակեմ:

Ծխական ուսումնարանների ուսուցիչները պիտի քաջ հասկանան ի հարկէ իւրանց պաշտօնը. նոցա պաշտօնը մեծ է, նոքա ժողովրդական ուսուցիչներ են:

Մենք պիտի աշխատենք ամեն կերպով ուսում տարածել, ուսումը պիտի փրկէ մեղ: Մանաւանդ պիտի աշխատենք օրիորդներ կրթել. քայց անբաղդաբար սորա մասին սակաւ ենք մտածում: Օրինակ, Հավլաբարի բնակիչները մեծ մասով Հայերն են և մինչև այսօր չունինք այնտեղ մի օրիորդական ուսումնարան: Հարկաւոր է թէ ոչ, Անշուշտ հարկաւոր է: Արեւիկ պ. Ստեփանէին բարի Հայերն թող օգնեն: Ա. Ստեփանէն պատրաստումէ Հավլաբարում օրիորդների ուսումնարան բանալ, եթէ կյաջողվի, որպէս Մարիամնան ուսումնարանի մի բաժանումն: Ծխական ուսումնարանների երկու ուսուցիչներն արդէն խոստացել են պ. Ստեփանէին Հավլաբարի օրիորդների ուսումնարանում դասեր տալ:

Պ. Գ. Բ. Արծրունին յետագա հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հաղորդում Հէյդլբերգից։

1) Ինչպէս յայտնի է Թիւրքիաի այժմեան հասարակաց գործերի նախարարը (Ministre des travaux publics) Դաուդ-Փաշան, հայ կաթօլիկ է։ Գերմանական օրագիր «Literarischer Wochenbericht aus Leipzig» (№ 6. 1869) Դաուդ-Փաշայ յետագայ վերջը կենսագրութիւն է տալիս «Kölnische Zeitung» օրագրից քաղած։

«Դրերումս տեղեկացանք «Kölnische Zeitung» օրագրից, որ Թիւրքիաի նախարարութեան մի անդամ յայտնվեցաւ որպէս հեղինակ։ Դաուդ-Փաշան, հասարակաց գործերի այժմեան նախարարը, հայ-կաթօլիկ ծնողներից ծնված, իւր սկզբնական ուսումը Զմիւռնաի մի ուսումնարանում ստացաւ, սորանից յետ մտաւ արտաքին գործերի նախարարութեան գրադրական բաժինը Կ. Պօլսում, և քանի մի ժամանակից յետ ուղարկվեցաւ Բէրլին որպէս ղեկսկանական քարտուղար, որտեղ նա իւրան պատմագրական, իրաւաբանական և քաղաքա-տնտեսական պարապմունքին նվիրեց։

2) Հին Գերմանիաի քաղաքական հիմնադրութիւնների հիմնաւոր ուսումնասիրութիւնը Թոլ տվեց նորան մշակելու և հրատարակելու մի աշխատանք։ Հին գերմանացիների օրէնսդրութեան վերա, որի համար Բէրլինի գիտութիւնների Ակադէմիաի կողմից պատուանշանը ստացաւ, և այդ գիտնական ընկերութեան անդամ ընդունվեցաւ։ Մի և նոյն Քէնաի (Jena) համալսարանի իրաւաբան բաժինը Դաուդ-Փաշային իրաւաբանութեան դոկտօրի աստիճանին արժանացրեց։

3) Այս (1869) տարի, գերմանացի մի աղնական պ. Ֆօն վարսբէրգ (Alexandre von Warsberg) իւր ճանապարհորդութեան վերա արեւելքում մի աշխատանք է հրատարակել վիէննայում այսպիսի վերնագրով. «Ein Sommer im Orient» (Մի ամառն արեւելքում)։ Այս գրքի 198-երորդ էրեսի վերա յետագայ թւանշաններ ենք կարդում Կ. Պօլսի բնակիչների թւի վերաբերութեամբ։ Կ. Պօլսի բնակիչների թիւը 1,075,000 է (մի միլիոն և եօթանասուն հինգ հազար)։ Նոցա մէջ մահմտականները 480,000 թւով են, առաքելական Հայեր 250,000, կաթօլիկ Հայեր 30,000, Յոյներ 220,000, Հրէաներ 55,000 և զանազան ուրիշ ազգերին պատկանող բնակիչներ 40,000։

4) Եթէ հաւատանք պ. վարսբէրգին, ա՛յտքէ ընդունենք, որ Կ. Պօլսում միայն բնակչութիւն 280,000 Հայեր։ Իսկ Հաւաքների 1865 թւին հրատարակված վիճակագրութեան վկայութեամբ (տես «Հայկ. Աշխ.» № 12, 1868) բոլոր Եվրոպայում բնակող Հայերի թիւը իբր թէ 214,000 է։

5) Եթէ պ. վարսբէրգի գիրքը գիտնական աշխատանք չէ, և ինչպէս ճանապարհորդութիւնների մեծ մասը թեթեւ ընթերցանութեան և

զվարճութեան համար նշանակված է, — բայց այնու ամենայնիւ նա բաւական տեղեկութիւններ է տալիս Թիւրքիաի թէ տէրութեան տընտեսական դրութեան (տես երես 174 — 194), թէ հպատակ ազգերի հասարակական կեանքի վերա։

„3) Ռուս Սօլովիով պատմագրողը հրատարակեց անցեալ տարի (1868) իւր «Ռուսիաի Պատմութիւն» անունով աշխատանքի տասնութերորդ հատորը։ (Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. — Сергѣй Соловьевъ. — томъ 18. Москва, 1868). Այս հատորի առաջին գլուխում խօսվում է նոյնպէս և հայկական ազգի և մեծն Պետրոսի կառավարութեան յարաբերութիւնների վերա։ (Смъ Сношенія съ Армянами, ерես 51 — 75)։ Ուշագրութեան արժանի է իմ կարծիքով յետագայ նամակը, որ 1701 թւին ուղարկեց մի Հայ (որին պ. Սօլովիով «Израиль Орія» է անվանում) դէպի Պետրոս կայսրը, ինչորով նորանից ազատել Հայերին Պարսկաստանի անտանելի լծից։ „Ձեր կայսերական Մեծութեանը յայտնի է ի հարկէ, գրում է նա (երես 54), որ հնուց կային Հայաստանում թագաւոր և քրիստոնեայ իշխաններ, և որ ժամանակով, իւրանց երկպառակութեան պատճառով ընկան մահմետականների լծի տակ։ Աւելի քան թէ 250 տարի հառաչումնք այդ լծի տակ և ինչպէս Աղամի որդիները Մեսիայի զաւուստին էին սպասում, որ նա զայ ազատէ նոցա յաւիտեանական մահից, — այնպէս և մեր ողորմելի ազգը ապրում է Ձեր կայս. Մեծ. օգնութեան յուսով։ Կայ մի մարգարէութիւն, որ վերջին ժամանակներում անհաւատները առաւել կկատաղին, և կստիպեն քրիստոնեաներին ընդունել իւրանց մուր կրօնը։ Այն ժամանակ կգայ Մօսկվաի օգոստափառ անից մի մեծ թագաւոր գերագոյն քաջութեամբ քան թէ Ալէքսանդր Մակէդոնացի, որ կտիրէ Հայաստանի թագաւորութեանը և քրիստոնեաներին կազատէ։ Մենք հաւատումնք, որ այդ մարգարէութիւնը չուտով կկատարվի։“

Աւելի հետաքրքիր տեղեկութիւն հաղորդում է պ. Արծրունին մի նոր գիւտի մասին, և ահա ինչպէս։

„1) Հէյդլբերգի մի գրաւաճառ մի գիւտ է արել նորերումս։ Նա վիեննայում գտաւ Ֆրանսիացի Սէն-Մարտէնի դիրքը Հայաստանի վերա (Mémoires sur l'Arménie, — Saint-Martin), որը ոչ Փարիզում, ոչ ևս վենեցիայում գտնել կարելի էր։ Այդ հաշուագիւտ աշխատանքի առաջին հատորը տպվեցաւ Փարիզում 1818 թւին, երկրորդը — 1819-ին։

„Սէն-Մարտէն ասում է իւր առաջաբանի մէջ թէ այս առաջին աշխատանք է, որ հրատարակված է եղել եվրոպայում Հայաստանի վերա։ Առաջին հատորը երկու մաս է բաժանվում. ա. Հայաստանի աշխարհագրութիւն (Ֆրանսիաբէն լեզուով), բ. Հայաստանի պատմութիւն (նմանապէս Ֆրանսիաբէն)։ Երկրորդ հատորի բովանդակութիւնն այս է. ա. De la vie et des écrits d Etienne Orbelian, archevêque de

„Մեղ. Հ-ի“ լրագրի 12 №-ում թարգմանված քերականութեան հեղինակը տպել է Վ.հ. Կաթողիկոսի կոնդակը, որով Վ.հ. Հայրը շատ տարզ և շատ մեծ քաղաքավարութեամբ յայտնում է իւր միտքը: Բայց ընթերցողը թող մտաբերէ թէ թարգմանող հեղինակը ինչ .

կերպով մեկնում է և թիւրում է Վ.հ. Հօր խօսքերը:

„Արարատի“ 3 №-ում կարդացի Վ.հ. Կաթողիկոսի կոնդակը Կ. Պօլսի հայկական Պատրիարքին Հռօմի Պապի հրաւիրման աւերթով: Վ.հ. Հօր կոնդակը ասելով իմաստալի կերպով գրված է, որ մեծ վայելչութեամբ կրկնեցի նորա ընթերցումն:

„Մեղ. Հ-ի“ լրագրին Շամախուց պ. Հայկազնի հաղորդած տեղեկութիւնների դէմ Շամախու ուսումնարանի մասին գրված մի ստացաւ օրագրիս խմբագրութիւնը: Յաւալի է, եթէ պ. Հայկազն անստոյգ տեղեկութիւններ է կամեցել հաղորդել:

Օրագրիս խմբագրողը յետագա նամակը և նվէրը ստացաւ, որ ես, հեղինակի խնդիրներից ստիպված գրեթէ, ներս եմ բերում թերթերումս:

„Իբրև անաչառ խմբագրող խնդրումեմ տեղ շնորհեցէք Ձեր օրագրում իմ այս գրութեանը“:

„Կարդացի“ „Մեղ. Հ-ի“ 9 №-ում մի գրուած, ուր գրողը կամենում էր երևան հանել և խայտառակել պ. Հայասէրի իւր ստախօսութիւնները: Արդարև ճշմարտութիւնը այդպէս ոտնակոխ արած տեսնելով չկարողացայ լռել, մանաւանդ որ գրողի ամեն մի խօսքի տակ վայլում էր կիրքը իւր անձուռնի ժպիտով:

Պ. Հայ ոմն, յիշելով պ. Հայասէրի խօսքերը հոգաբարձութեան գործունէութեան վերայ, սկսում է մանրամասնաբար յիշել, թէ ի՞նչ է արել հոգաբարձութիւնը, բայց կարծումնք, թէ Հայ ոմն լաւ չէ հասկացել պ. Հայասէրի խօսքերը: և այս է պատճառը, որ նա պատից պատ է ընկնում: Պ. Հայասէրը չէ ուրանում թէ հոգաբարձունքը արդարև գործել են, ինչպէս նա միշտ յիշած է. բայց աւերակում է, թէ ի՞նչ են գործում այժմ, ներկայումս: Եթէ պ. Հայն առաջ էր տարել իւր ընթերցմունքը, ապա կտեսներ, որ պ. Հայասէրը ցաւելով յիշում է տղաբանի անօգուտ մնալը, և ինչինչ առարկաների ուսուցիչների անարժան պաշտօնակատարութիւնը: Թող պ. Հայ ոմն իմանայ, որ մենք ինքնիրս լսել ենք հայր ուսուցչի բերանից, թէ նա որքան դժուարութիւններ է կրում իւր առարկայում (կարծեմ խօսքիս զօրութիւնը հասկանալու կարողութիւն պիտի ունենայ պ. Հայն):

Երկրորդ, պ. Հայ ոմն խօսելով մեծ. պ. Իզմիրեանի հրաժարականի մասին, երկար ու ձիգ խօսքերով կամենում է հաստատել թէ իրաւունքի արհամարհանք չկայ, այլ միայն պահանջմունքի ընդդիմաբնութիւն է, և թէ պ. Իզմիրեանը ոչ թէ այն պատճառով հրաժարա-

կան է տուել, որ իւր հոգաբարձական իրաւունքները արհամարհված էին, այլ իւր պատճառներով, այսինքն անձնական գործերի զրադմուքից ստիպված:

„Մենք չենք ներս սողում Հոգաբարձութեան գաղտնիքների մէջ, ինչպէս կամենումէ անել պ. Հայ ոմն, բայց և չենք կարող երկբայել, որ պ. Հայ ոմն ընկնումէ ստախօսութեան խորխորատի մէջ: Մենք կարծումենք, որ եթէ պ. Իզմիրեանը հրաժարված լինէր իւր սեւեհական պատճառներով, ապա դարձեալ յետ առնելու չէր իւր հրաժարականը: Մանաւանդ մենք գիտենք ճիշդ աղբիւրներից միծ. պ. Իզմիրեանի հրաժարականի բուն պատճառը

„Ապա հանդէս է դալիս պ. Հայ ոմն կծողական և անվայել խօսքերով, ուր մարդարէական հոգով յայտնումէ պ. Հայասէրին, թէ այսուհետեւ նորա յոյն ևս, սպասելն ևս ունայն են: Չարագուշակ ձայն. ասել է, եթէ պ. Հայասէրը յուսար և սպասէր, որ մի օր ուսումնարանը ազգի մէջ առաջագիմութիւն պիտի ունենայ, ապա նորա սպասելը ունայն պիտի անցնէր: Մեզ ծանր է լսել այդպիսի չարագուշակ բացազանութիւններ:

„Պ. Հայ ոմն, Հայասէրի երեսպաշտութեան և մարդելուզութեան վերայ խօսելով ասումէ. „Սրդեօք նոյն անձը չէր, որ մի քանի ամիս առաջ պ. Իզմիրեանի խօսքերին երեք կօպէկ զին դրեց հրապարակաւ և այսօր նորան խունկ է ծխում“: Եթէ պ. Հայ ոմն ունենար փոքր ինչ հասկացողութիւն, ապա կարող էր իմանալ, որ արժանաւոր մարդի վեհմական պատիւը նսեմացնելու չէ մի պակասաւոր գործ: Եթէ պ. Հայասէրը այդպէս սակաւ զին է դրել պ. Իզմիրեանի խօսքերին մի դիպումով, կարծումենք չէ մեղանչել ճշմարտութեան դէմ և միծ. պ. Իզմիրեանը, իբրեւ այդ ազնիւ մարդ, չէ կամեցել քինախնդիր լինել ինչպէս անումեն ոմանք

„Ճշմարտասէր անձինք, տեսնելով որ մի մարդ մի ազնիւ գործ է կատարում, կ'իտաւարանեն նորան, և միևնոյն մարդը եթէ կշիզվի ազնիւութեան ճանապարհից, նոքա կ'յանդիմանեն նորան: Այս է ահա և պ. Հայասէրի բնասիրութիւնը, որ շատերի համար գայթակղութեան քար է դարձել, որպէս և այժմ մեր սիրելի պ. Հայի համար:

„Անուշադիր թողնելով պ. Հայի երկարաբանութիւնները, դանք այժմ նորա երկրորդ խնդրին: Պ. Հայ ոմն, առաջ բերելով պ. Հայասէրի ծխական ուսումնարանների առիթով յայտնած ճշմարտութիւնները, պատկառելի կերպարանք է առնում իւր վերայ և սկսումէ նախատել նորա տհասութիւնը և երկայամտութիւնը:

Պ. Հայ ոմն, մենք չէինք կարծում, թէ ամօթը և պատկառանքը իսպառ վերացած են ձեզանից, ուստի և նպատակ չունէինք մանրա-

մասնաբար յիշել բոլորը. բայց որովհետև դուք կամեցել էք ծածկել ձեզ անթափանցիկ զվմակներով և ձեր ստույթիւնները իբրև ճշմարտութիւն ընդունել տալ, ահա մինչք, իբր ականատես վկայ այդ իրողութեան, կհամարձակեմք վեր ճ թռել ձեր երեսից ստույթեան զիմակը: Գուք ուրանումէք թէ „Պիպոի տկճուր“ բառը բոլորով ին յիշված է. բայց ես պնդումսմ, թէ այդ այդ բառը յիշված է իսկապէս: Մինչ այ. Միրադեանը մտածումէր, թէ ինչ պէտքէր գրել (որովհետև նորան առաջարկեցին գրել) նորան ասացին. Г. Мираговъ, напишите просто „Пипом тхчуръ“ և նա գրեց և վերջացաւ. միւսը գրեց ինչպէս ասել է պ. Հայասէրը Его Благородію և արդարև սա ես ընտրվեցաւ:

„Իսկ երրորդը ինչ գրեց, պ. Հայ ոմն, հա կարծեմ գիտէք դուք թէ ինչ գրեց: Իսկ եթէ չգիտէք կամ չգիտեցած էք ձեռնում, ես կասեմ ձեզ, երրորդը գրեց А և նետեց գրիչը, ասելով վատ է գրում, տըռին մի ուրիշ գրիչ, նա աւելացրեց Б, և դարձեալ նետեց գրիչը, դատապարտելով նորա վատութիւնը: Խեղճ գրիչ

„Այս բաները յիշելով, պ. Հայ ոմն, մենք կամենումներք ցոյց տալ ընտրողութեան ձևը, և երևան հանել ձեր ստախոսութիւնը և դատապարտել ձեր անտեղի երկարաբանութիւնը: Այսուհետև կարծեմ դուք ինքներդ ձեր խօսքերին արժանաւոր գին կգնէք և ես չեմ դատապարտի պ. Հայասէրին, եթէ նա ձեր գրուածին մի կօպէկ անգամ գին չդնէ:

„Յայտնելով ձեր սուտ-ճշմարտութիւնները, պ. Հայ ոմն, դուք բերան էք առնում սրբա զան „Տկճուրը“. և զարմանալի քանքար, ինչպէս գեղեցիկ, ինչպէս խմաստալի խօսքերով քերթում և մաքրադարձումէք դուք նորան: Հիանալի դործ: Ես ամօթ եմ համարում մինչև անգամ խօսել այդ առիթով:

„Պ. Հայ ոմն առաջ է տանում իւր խօսքը. „Միական ուսուցիչներին քննելով հոգաբարձութիւնը նկատեց, որ նոքա գիտութեամբ և հասկացողութեամբ աւելի բարձր են այն ուսումնական իրաւունք ունեցողներին, որոնք քարոզումէին հրապարակաւ, թէ երկրագոյնտը 24 ժամում է շրջում արեգակի շուրջ կայրն ։ Պ. Հայի խօսքերը զարմացումն ինձ. ինչ փաստի վերայ հիմնումէ պ. Հայ ոմն, թէ հոգաբարձուները քննեցին ուսուցիչներին. և այն ինչպիսի քննութիւն—և աշխարհագրական և աստեղաբաշխական գիտութիւններին, որից յետ տեղեկացան, թէ արդարև նոքա (ուսուցիչները) առաւել արժանաւոր են գիտութեամբ և հասկացողութեամբ, որովհետև չեն ընդունում միանգամ սխալմամբ տպագրվածը: Մենք ցաւումներք, որ այդ կան մարդիկ, որոնք ծամծուելով և քարշելով խօսքերը կամենում են իւրանց ձայնը լսելի առնել իւրանց ականջներին:

«Վերջացնելով մեր խօսքը, բարեկամական խորհուրդ կոանք պ. Հայկին, ձեռնամուրձ չլինել ճշմարտութեանը և իբրև քառութիւն իւր արտի խորքից ճանաչել իւր խօսքերի ոչնչութիւնը»։ Ն. ՍՈՒՐ.

Մարտի 11, 1869. Թիֆլիս։

Ն Ո Ւ Է Ր Հ Ա Յ Ո Մ Ն Ի Ն.

Գու, Հայ ոմն, քեզ իմ գրիչ
Կնկարէ համարձակ.
Եւ սորա մէջ դու պատկերդ
Կճանաչես վատ համբակ։
Չնայելով ցած գրութիւնդ
Եւ սքողեալ անունիդ.
Սակայն ինքդ քեզ մասնեցիր,
Ընթացք տալով չար կոթիդ։
Կեցցես դու, Հայ ճարպիկ եղբայր.
Եղբայրական սառնութեամբ,
Քեզ ցոյց տալու դուր ջանացար
Թէ գիտակ չես իսկութեան։
Իսկ թէ այդ, իրողութեան
Չէիր տեղեակ դիտողին.
Ի՞նչի ապա ժպրկեցար
Առնու գրիչ ստորին։
Ես տեսնումմ, որ թող փետուրդ
Չէ եղել կամակատար,
Ճշրճողալով այս այն կողմը
Նա թերթիւ է անդադար։
Յիմար գրիչ որ քո տիրոջ
Չես կամենում ճանաչել,
Եւ այն վիթխար կերպարանքին
Ինչպէս կարես դիմադրել։
Բայց ցաւն այն է, որ Հայ եղբայր,
Չնայելով թող գրչին,
Ազնիւ մարդին չէ հաւանում,
Տեղի տալով իւր խելքին։
Իսկ ինքն ինչ է այդ գործիչ
Եւ վիթխարի երանով.
Իսկ խելք, միտքը, կարենք գիտել
Յիդիօգնումին դիմելով։
Մի մեծ մարմին և մեծ գրութիւն
Եթէ նեղ ճակատ ունի.
Եւ անչափ նեղ, երկու մատը,
Ի՞նչ բանի է պիտանի։
Ինչ եղած քեզ, դու Հայ եղբայր,
Այդպէս չուտով տաքացար.
Վահ, ահ, սարսափ ձգեց զիսիս
Այդ աչքերդ բոցավառ։
Բայց մինչ քեզնից տեղի կտամ,
Մինչ կիսնիչեմ սարսափած,
Վերջին խորհուրդս չեմ դաժնում
Առաջարկել սրտաբայ։
Նայիր, եղբայր, այսուհետեւ
Միւս անգամ չժպրկիս
Հարսանիք զալ առանց զղեստ,
Մի գուցէ դուրս վեճողիս։

Ն. ՍՈՒՐ.

Խօսքս վերջացնելուց անաջ այս անգամ, ընթերցողիս ուշքը դարձնումմ փոքրիկ անտրի վերա «Քանի մի խօսք մեր աղգային այժմեան վիճակի վերա՞ վերնադրով (Զմիւռնա, 1868, տպագրութիւն Տէպեհան)։ Տեսարակի նիւթը Հայերի բարոյական և մտաւորական զարգացման միջոցներէ մատն է։ Յարգելի հեղինակը այսպէս է ակտում իւր խօսքը. «Մեր աղղի այժմեան վիճակին ինչ կհարկաւորվի բացարձակապէս։ — Կրթութիւն և դատարարակութիւն։ Տակաւին ուրիշ։ — Ուսումնաբանների բարեկարգութիւն։ Տակաւին վերջապէս։ — Ուսման և գի-

տութիւնները ծաւալում ամեն կարգ հայ հասարակութեանում. Այս երեքն եւ միևնոյնը կնշանակեն:

„Եթէ մեր ազգին ներկայ վիճակը քննենք, և ազգային օրագիրները հետզհետէ հազորդած լուրերին համեմատ մեր դատողութիւնը ենթադրենք, եթէ երևոյթները մէջ իրողութիւն վնասենք, և ազգային ներքին կեանքի վարագոյրը վար առնելով նորա ներքի կողմը թափանցենք, ուրիշ բան չպիտի տեսնենք, եթէ ոչ — թշուառութիւն, աղքատութիւն, երկպառակութիւն, անմիաբանութիւն, և անտանելի անտարբերութիւն մի, ամեն տեղ և զրեթէ ամեն հայաբնակ երկիրներում, այնպէս որ ճշմարտապէս իւր քողը սիրողի մի համար անկարելի է անտարբեր հանդիսապես լինել և չտրտմիլ:

„Ազգային այս տխուր կացութեան պատճառը ինչ բանի կարող ենք սեփականել: — Մի միայն տղիւտութեան անշուշտ, որ դարերէ ի վեր մեղքերի արած տարտամ թմրութեան մի մէջ կ'պահէ: Եղիտութեան, որով գիտութեան լոյսէն զրկուած, խաւարի մէջ կրեգորինք, և մեր ողորմելի վիճակին էութիւնը չենք զգար:

„Այո, տղիտութիւնն է պատճառ, որ մենք աղքատ, թշուառ և սպռապնակ ազգ մի ենք:

„Տղիտութիւնն է պատճառ, որ անտոյի փառասիրութեամբ ազգութեան անուշ մի մեծ անց դէմ կ'ապականուինք, և փոխանակ իրապէս ազգին օգուտը վնասուելու, մեր կիրքերը և մեր կամքը յառաջ մղելու կնկրտինք:

„Տղիտութիւնն է պատճառ, որ հասարակութիւնը ազգային սահմանադրութեան ճշմարիտ ոգին չըմբռնեց, և կարող չեղաւ տակաւին օրինաւոր կերպով ի գործ դնել այն:

„Տղիտութիւնն է պատճառ, որ Լուսաւորչական, Կաթօլիկ և Բողոքական Հայերի մէկ մասի մէջ տակաւին հակառակութեան ոգի մի կ'տիրէ, և փոխանակ իբրեւ Հայ, իբրեւ միմեանց ազգակից, սիրոյ և եղբայրութեան ձևք կ'առկառելու, և ազգային ընդհանուր յառաջադիմութեան միասին նպաստելու, միմեանց դէմ կ'մտքառին տակաւին կրօնական պատճառներով:

„Տղիտութիւնն է պատճառ վերջապէս, որ ազգային որեւիցէ յառաջադիմութեան անտարբեր պէքով կնպենք, և փոխանակ աջակից և քաջալեր լինելու, շատ անգամ իսկ արդելք կ'լինինք:

„Ազգային իրերին այս վիճակին մէջ ինչ կ'արկաւորվի բացարձակապէս և ինչ պէտքէ: — Պէտքէ ինչ որ ազգային օրագիրները մինչև այժմ տանիքները վերայ քարոզեցին, պէտքէ ինչ որ իրապէս ազգին օգուտը խորհող հեռատես անձներ հրատարակեցին, այսինքն:

„Ներթուրելն, դաստիարակութիւնն, ուսումնա-

րա նշաների բացահայտութիւնն և ուսման ծաւալումը բոլոր հայ հասարակութեան մէջ:

„Մենք կատարելապէս համոզված ենք, որ մեր ազգին թշուառ կացութեանն միմիայն դարման ուսումնարաններում պիտի փնտռենք, որովհետեւ նոցանից կախեալ է ազգային յառաջադիմութիւնը և լուսաւորութիւնը:

„Ուսումնարաններով մեր մտքերը պիտի մշակենք և մարդկութեան արժանաւորութիւնը պիտի զգանք:

„Երկպեռեան Ուսումնարաններով մեր բարոյական և մտաւորական վիճակը պիտի բարելաւենք, ուսումնարաններով պիտի հարստանանք, ուսումնարաններով ազգասէր և բարեկիրթ քաղաքացի պիտի լինինք. երկսեռեան ուսումնարաններով վերջապէս լուսաւորված և քաղաքակիրթ ազգ մի պիտի հանդիսանանք:

Մի ուրիշ տեղ այսպէս է խօսում յարգելի հեղինակը:

„Մեր ազգային ուսումնարաններում դասատուութեան կերպը եվրոպական գրութեան համեմատ հաստատելու համար հարկ է գտնել 10-ի չափ երիտասարդ եւրոպայի ուսուցչական դպրոցները զրկել գերմանական ուսուցչութեան կամ մանկավարժութեան նոր դրութիւնը սովորելու համար:

„Եւրոպայի մէջ մանկավարժութիւնը կամ վարժապետութիւնը արհեստ մի է. և բաւական դժուար արհեստ ըստ որում զանազան ուսման դասերէ համեմատութեամբ կսկստաւորվին աշակերտներ կատարեալ չորս տարի ուսուցչական դպրոցում կրթվել իւրանց վարժապետութեան վկայագիրը ընդունելու համար:

„Իսկ մեր մէջ բաւական է որ մէկը կարգալ դրել զիտենայ և քիչ չափ քերականութեան տեղեակ լինի, առանց դժուարութեան վարժապետ կկարգվի առանց ամիսներ իւր խնամին յանձնված աշակերտները կրթելու մասին մասնաւոր մէտօք մի կամ կանոն մի ունենալու:

„Ընդհանրապէս ծանաչված է որ դաստիարակութեան և ուսումնարանների օրինաւորութեան և յառաջադիմութեան մասին Ամերիկայի միացեալ Նահանգներ առաջին հանդիսացած են:

„Ամերիկայէն ետ կգան հիւսիսային Գերմանիա և Զուիցերիա, իսկ Ֆրանսիա և Անգլիա Ամերիկայի հետ բաղդատելով չափ եւ մնացած են:

„Մեր ազգայիններ ստիպված չեն մինչև նոր աշխարհ կրթաւ մանկավարժութեան նոր դրութիւն մի սովորելու համար:

„Զուիցերիայի գեղեցիկ լճի մի ափերի վերայ սիրուն զիրքով գիւղ մի կայ Նիւմախտ անունով. նոյն գիւղում մեծ և հոյակապ շէնք մի պիտի տեսնես. նոյն շէնքէն ներս մտիւր, ընդարձակ սրահներ պիտի

ներկայանան առաջիդ. նոցա մէջ հարկաւոր երիտասարդներ պիտի տեսնես, որ վարժապետութեան համար կ'աւտորանուլին: Այնտեղ պիտի գտնես զանազան աղջերից և զանազան երկիրներէից եկած երիտասարդներ, սիրտդ կ'արեկի է ցաւի եթէ քեզ աղագիկց Հայ մի չգտնես. գնա առաջ և լաւ մի քննիր, հիւսիսային և արևմտեան խարտեայ դէմքերի մէջ արեւելեան դէմք մի ևս պիտի տեսնես, թուի մաղերով սև աչքերով, կ'արեկից դէմքով: Խօսիր նորա հետ, և պիտի տեսնես որ նա քեզ աղագիկց է, նա Հայ է:

Պ. Սարգիս Բէգնազարեան, առաջին Հայ երիտասարդն է, որ կ'իւնաստի հռչակաւոր ուսուցչական ուսումնարանում կ'ընթերցի: Նա ուղարկված է մեծապատիւ Սանասարեան և Եղեան աղագիկ անձնակցի կողմից Պետերբուրգից, և նոցա սատարութեամբ և ձեռննութեամբ գերմանական մանկավարժութեան դրութիւնը սովորելու կ'արարայ այն նպատակով, որ նոյնը կ'ատարելագործելուց յետ Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքների ուսումնարաններում նոյնը պիտի ներածէ:

Որչափ ուրախութիւն է մեզ տեսնել, որ իրապէս մեր աղջը սիրող և լսելեայն նորա օգուտը և յառաջադիմութիւնը խորհող աղագիկիցներ ունինք: Պարոններ Եղեան և Սանասարեան ամեն գովութեան արժանի են արդարև աղագիկների կողմից, և կ'արող են և Պօլսի և մանաւանդ Թիֆլիսի մեր աղագիկների շատերին նախանձաւորութեան օրինակ լինել . . . Պատիւ նոցա ուրեմն:

Այս օրերս թողեց Թիֆլիսը դեր. հ. Սուքիաս Պարզեանը, որը. առաջնորդի մերձաւոր վարդապետը, Ախալցխայի յաջորդի պաշտօնին կոչվելով Վահ. Հօր հրամանով: Գեր. հ. Պարզեանը այս տարի սկսել էր հայկական լեզւի դաստիարակութիւն Ներս. ուսումնարանում և աշակերտներն սկսել էին արդէն կարճ միջոցում ընտելանալ և հաշտվել հայկ. կարանութեանը, բայց, ցաւելով եւ ասում, դեր. հ. Պարզեանին չյաջողվեցաւ սկսակէ իւր աշխատանքը:

Այստեղ վերջացումեմ այսանդամ փոսքս, խոստանալով չուտ միւս Ձեռն շարունակել խօսք ու զրոյցս ընթերցողիս հետ, եթէ զայն նազան նոր արդիւններ չպիտի հանդիպէ օրագիրս . . . Միևնոյն ժամանակ չմոռանաք. երբեք, որ մենք պիտի ղրկենք միշտ և ամեն տեղ զէպի առաջ, գէպի առաջ . . .

Այրիվի 6.

ՀԱՅԱՍՏԻՐ.

Պ. Ստեփանէի Մարիամեան Ուսումնարանը աւելի և աւելի առաջ է դնում : Ամեն օր զրեթէ յանձնումեն պ. Ստեփանէին աշակերտութիւններ : Այսուհետեւ մանաւանդ առաջադիմութիւն անելու է ուսումնարանը, որովհետեւ պ. Ստեփանէն հրաւիրեց նոր ուսուցիչներ, որոնք դասի վարձը ստանալով դասերին պակասելու չեն ի հարկէ : Անբարեմիտ և չար մարդիկ թող ամեն տեսակ անհիմն լուրեր տարածեն, ամեն տեսակ ամարդ ճանապարհներ բռնեն, ինչպէս արել են և մինչև այժմ, բայց սորանով միայն իւրանց կ'ընտան : Պ. Ստեփանէի ուսումնարանը հաստատ կանգնած է և մնում է ինչպէս մի սար, մի ժայռ : Մինչև այժմ ունեցած իւր անդադար մշտապատրաստ աշխատանքը պ. Ստեփանէն այսուհետեւ հարիւրապատկելու է Մարիամեան ուսումնարանը աւելի առաջ տանելու և աւելի արդիւնաւոր անելու :

Ուսուցիչները սղա են այժմ . Օրիորդ Նունէ Լօւիսմէլլիքեան, տիկին Փէրրօնիա Տէրնովանիսեան, Բարսեղ Ալիխանեան, Գևորգ Դիվանեան, Գէորդ Տէրալէքսանդրեան, Եղիշէ քահանա Տէրդրիդորեան, Յովհաննէս Պապաջանեան, Յովհաննէս աւագ սարկաւադ Տէրզևոնդեան, Պ. Տէրմկուչեան, Յովհաննէս աւագ սարկաւադ Տէրյակոբեան, Ոսկան Գէորգեան Յովհաննիսեան Սէթ Տէրմինասեան և Ստեփաննոս Ստեփանէ :

Հայ — Օրիորդները Մարիամեան ուսումնարանը զանգում են նոյն տեղ Լօւիսմէլլիքեանի տանը, Բէհրութեան փողոցում, Մողնու եկեղեցու ետև :

Արվեստան Ուսումնարանական վարչութեան թոյլտվութեամբ պ. Ստեփանէն բացել է նոյնպէս տղաների ուսումնարան : Պ. Ստեփանէն աւելի ցանկանում է ընդունել սակաւամեա (մինչև 12 տարեկան) տղաներ, որոնք կ'ապրաստովին զինադիօն մտնելու :

Պ. Ստեփանէի մօտ մանուկներն սովորում են հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն և զանազան հարկաւոր զիտութիւններ : Սորա հետ պարը և նկարչութիւն :

Ծնողները թող բարեհաճեն իմանալու, որ պ. Ստեփանէն ցանկանում է թեթևացնել ծնողների համար մանուկների կրթութիւն նիւթական կողմից ևս և համեմատաբար շատ թիթե վարձ է նշանակում երթեկեկ աշակերտների համար :

Իւրանց մանուկներն պ. Ստեփանէին յանձնել ցանկացող ծնողներն թող բարեհաճեն տեսնել պ. Ստեփանէին Մարիամեան ուսումնարանում, Լօւիսմէլլիքեանի տանը, Բէհրութեան փողոցում, Մողնու եկեղեցու մօտ :

- սին: Սէն Մարտէնի զիւրք Հայաստանի վերա: Թիֆլիսի սրբ.
առաջնորդի բարեհաճութիւն Յովհ. տարկաւաղ Տէրղևոնդեա-
նին: Թարգմանված քերականութիւն և յլևհ. Հօր կոնդակ:
Վևհ. Հօր կոնդակ Կ. Պօլսի Պատրիարքին: Պ. Հայկազնի տե-
ղեկութիւններ Շամախուց: Պ. Սուրբի նամակ դէպի Սմբատբոզ
Հայ ոմն կեղծ անունի գրութեան դէմ: Նոյն ոյ. Սուրբի նը-
վէր Հայ-ոմնին: „Բանի մի խօսք մեր ազգային այժմեան վի-
ճակի վերա“ վերնադրով տետրակ և քաղվածներ նորանից:
Երկսեռեան ուսումնարանների անհրաժեշտ կարևորութիւն —
որպէս Հայերի փրկութեան միջոց: Մանկավարժութեան կա-
տարելադրութիւն և սլարոններ Եղեան և Սանասարեան: Հ.
Սուքիաս Պարզեան և նորա դասաւորութիւն Ներս. ուսումնա-
րանում), ՀԱՅԱՍՏԱՆ 99
- 10 Ծանուցմունք կաղմի երկրորդ երեսի վերա.
- 11 Պատասխաններ խմբագրութեան կողմից կաղմի երկրորդ երեսի
վերա
- 12 Ծանուցում օրիորդների Մարիամեան ուսումնարանի և տղա-
ների ուսումնարանի մասին, կաղմի երրորդ երեսի վերա:

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 10 апрѣля. 1868 г.

Հ. Կնֆիաճեանի և ընկ. տպարան: